

EQUIPPING CHURCH LEADERS
• EAST AFRICA •

ESTA

Lacoc

Jonathan M. Menn

B.A., University of Wisconsin-Madison, 1974

J.D., Cornell Law School, 1977

M.Div., Trinity Evangelical Divinity School, 2007

Equipping Church Leaders East Africa, Inc.

714 S. Summit St., Appleton, WI 54914

+1-920-2846841 (mobile and WhatsApp)

jonathanmenn@yahoo.com

www.ecllea.net

2024

Lok i kom Esta otimme i Cusa, boma madit me ker me Percia, i kare me loc pa kabaka me Percia Acasuerus (ma bene ki ngeyo ni Xerxes I), ma oloyo cakke i mwaka 486-465 mwaka onongo peya kinywalo Kricito. Esta obedo buk acel keken i Baibul ma pe kiloko iye nying Lubanga. Jami ma tye ka time ki jami ma ki timo nen calo obedo gin ma "kwo," labongo nen pa Lubanga onyo gin mo ma pe nen. Kadi bed kit meno, Lubanga tye ka nen ka maleng "i ngeye." Bedo tye pa "gin ma rwate" mapol, lok me aura, ki lok me aura ma mite i lok ni, nyutu ni Lubanga aye tye ka doro lok ni. I yoo magi, Esta poro buk pa Ruth, buk acel keken i Baibul ma kilwongo ki nying dako mo. Esta gin ki Ruth ducu kwako laro jone ki i peko ma tye ada nyo ma onongo tye ka bino. Esta bene otito kit ma kwer pa Lujudaya ma kilwongo ni Purim ocakke kwede. Esta okelo, ento pe ogamo, lok ma pigi tego ma kwako kit ma myero watim kwede i tekwaro pa jo ma pe luyeyo. bene tye ki jami mogo ma ki umo ma nyutu kanica ki kwena maber.

WILOK I BUK MAN

I. Nyutu	2
A. Laoco ki nino dwe	2
B. Yub ki wilok mapatpat	2
C. Lok ma ki waco ni	3
D. Kit ma ki yubu kwede ki gin ma pire tek i buk man	3
II. Lok i kom Esta	5
A. Kwer pa Kabaka ki Daker, kwero pa Daker Vasti, ki lok ma kabaka omiyo me gamo lapeny meno (1:1-22)	5
PENY ME ANYWAKA	8
B. Esta odoko daker manyen (2:1-20)	8
PENY ME ANYWAKA	11
C. Mordekai olaro kwo pa kabaka ki i yub pa luditone aryo (2:21-23)	11
PENY ME ANYWAKA	12
D. Yub pa Aman i kom Lujudaya (3:1-15)	12
PENY ME ANYWAKA	14
E. Esta oniang pi yub pa Aman ki yubbe me konyo lok pa Aman (4:1-17)	15
PENY ME ANYWAKA	17
F. Karama me acel pa Esta pi kabaka gin ki Aman; Lagam pa Aman (5:1-14)	18
PENY ME ANYWAKA	20
G. Kabaka mito ni Aman oket deyo i kom Mordekai i dye lwak; Kit ma kibyeko kwede poto pa Aman (6:1-13)	21
PENY ME ANYWAKA	22
H. Karama me aryo pa Esta okelo neko Aman (6:14-7:10)	22
PENY ME ANYWAKA	24
I. Kimedo rwom pa Mordekai i kabedo pa Aman, dok kiminigi twero bot Lujudaya me gwokke kengi ki me neko lumonegi (8:1-17)	25
PENY ME ANYWAKA	27
J. Lujudaya gujwero lumonegi i kergi ducu, kiguro awobe pa Aman i kom yat, dok kicako kwer me Purim (9:1-32)	27
PENY ME ANYWAKA	29
K. Kit ma Mordekai dit kwede (10:1-3)	30
PENY ME ANYWAKA	31
BUK MA PATPAT	31
LACOC	33

I. Nyutu

A. *Lacoc ki nino dwe*

Lok i kom Esta otimme i Cusa, boma madit me ker me Percia, i kare me loc pa kabaka me Percia Acasuerus (ma bene ki ngeyo ni Xerxes I), ma oloyo cakke i mwaka 486-465 BC.¹ Omyero ki nge ni jo mogo gi waco ni Ahasuerus tye ka lok i kom kabaka Darius I, won Xerxes (nen Austin 2023; Jordan 1996.) Lacoc ni pe ki keto nyinge ki bene pe ki ngeyo. Dano mogo owaco ni Mordekai ocoyo buk ni, ma lubu **Esta 9:20** (“*Mordekai ocoyo lok ducu ma otimme, ci ocwalo waraga bot Lujudaya ducu ma gibedo i dul lobo ducu ma kabaka Akacwero tye iye, macok ki mabor*”).² Ento, meno obedo niang marac i kom tyeng tyeng. 20-32, ma loko i kom waraga pa Mordekai bot Lujudaya me Percia, me tito kit ma Lujudaya guloyo kwede lukworgi ki miyogi twero me kwero nino madit me Purim ki tito gin ma Purim myero obed iye. Pe tye atir ni en onongo obi pako kome kene, kit ma ki coyo kwede i **Esta 10:2-3**. I yoo mo keken, nen calo Mordekai aye obedo ngat ma okwongo nongo ngeg ma tye i buk meno.

Laco buk ni nen calo obedo Lajudaya, pi lok ma tye i buk ni ki kit ma en oyabo kwede kwer pa Lujudaya me Purim. Lacoc ni bene labongo akalakala mo onongo obedo ngat ma bedo i te loc pa Percia, ki twero bedo i boma me Cuca, pien en onongo ngeyo kwo pa jo Percia, tekwaro gi, ki jami ma otimme ma ki coyo i buk ni. **Esta 10:2** nyuto ni loc pa Akacwero onongo dong otum woko. Pi meno, kare ma pud peya kicoyo buk man onongo tye i mwaka 465 mwaka ma onongo peya ki nywalo Kricito. Buk manyen loyo ma ki coyo nen calo onwongo tye ma peya ker me Percia opoto i cing Greece i mwaka 331 mwaka ma onongo peya ki nywalo Kricito.

Septuagint (lok ma ki gonyo i leb Greek me cik macon, ma ki tyeko i mwaka 132 mwaka ma onongo peya ki nywalo Kricito; ma ki ngeyo bene ni LXX) ki Baibul pa Lukricitayo me kare ni gi temo keto buk me Cik Macon i rwom ma opore. Kiketo Esta i nge Ejira ki Nekemia macalo acel i kin “buk me tekwaro.” Baibul me leb Ibru, ki tungcel, keto Esta i *Ketuvim*, nyo “Coc,” kacel ki Ruth gin ki Daniel.

B. *Yub ki wilok mapatpat*

Buk pa Esta obedo buk acel i Baibul ma pe kiloko iye nying Lubanga—pe kiloko i kom Elohim (Lubanga) nyo Yahweh (kabaka); ki Lubanga pe nyute.³ Jami ma otimme ki jami ma otimme i buk man ducu nen calo obedo “gin ma tye i lobo,” labongo nen pa Lubanga nyo jami ma pe nen. Ki dong, lega pi ki waco i buk ni ducu, kadi bed ni kec obedo (**Esta 4:16**). Kadi bed kit meno, Lubanga tye ka nen ka maleng “i ngeye.” Bedo tye pa “gin ma rwate” mapol ma mite i lok ni nyutu ni Lubanga aye tye ka doru lok ni. Kit ma Lapwony dini mo acel owaco kwede, “lok ma tye i buk ni nen calo tye ni, *lagwok pa Irael pe nino, pe nino*’ (*Jabuli cxxi: 4*)” (Lehrman 1958: 58). Buk pa Esta nyuto ni Lubanga tye ka tic kadi wa i jami ma “pe me lobo” ki ma “pe me cwiny”; en tiyo ki tam pa dano—kadi wa timgi me bal—calo yo me cobo mitine. Buk man nyuto kit ma Lubanga gwoko kwede jone. Miti ne loyo jami weng. Kadi bed jone gitye i lobo pa lurok, ento pud gitye i ciye; kadi bed Lubanga nen calo pe tye, ento en tye. Lubanga donyo i lok pa dano, ento en timo ne kun tiyo ki yoo pa dano ki jami mukene ma nen calo “kicweyo”. Esta tiyo macalo lacuko cwiny bot jo ma lugen ma ginongo ni gitye i kabedo ma lobo ma orumogi tye ka jemo i kom niyegi ki kit ma gikwo kwede.

Ma kubbe ki lok man aye ni Esta obedo lanen maber pa Lubanga ma culo kwor bot dano “ma lubbe ki gin ma yam gutiyo.” Cik meno tye i Baibul ducu (nen, labol, **Mat 16:27; 25:14-30; Luka 12:47-48; Jon 5:28-29; Tic pa Lukwena 10:42; Rom 2:1-8; 12:19; 1 Kor 3:8, 11-15; 2 Kor 5:10; 11:15; Gal 6:7-8; Ep 6:8; Col 3:25; 2 Tem 4:1, 14; Ibru 10:26-27; 1 Pet 1:17; 4:5; 2 Pet 2:20-22; Juda 14-15; Yabo 2:23; 14:13; 20:11-13; 22:12**). Lubanga nyutu cik man me ngolo kop kadi bed ni en pe nen ka maleng.

Tyen lok mukene ma kicoyo i buk man aye me tito kit ma kwer me Purim ocakke kwede. Purim (kacel ki Hanukkah) onongo pe tye i yub me kwer, mwaka me Cabat, ki mwaka me Jubilee ma kiketo i Torah (Cik pa Moses). Purim obedo kwero loc pa Lujudaya i kom Aman macalo adwogi me cito pa Esta i dyekal pa kabaka ma i iye kun keto kwone ka mading dok olwongo kabaka ki Aman i karama ma en otito iye yub me lweny i kom Lujudaya; ma oweko kabaka oguro Aman ki oye ni Lujudaya gu gwokke kengi (**Est 4:1-9:17**). Nying ni

¹ “Ahasuerus” is the Hebrew transliteration of the Persian for “Xerxes” (“Xerxes” 2023). It should be noted that some argue that Ahasuerus actually refers to king Darius I, Xerxes’ father (see Austin 2023; Jordan 1996).

² Ka pe kinyuto mapat, Baibul me New American Standard kibitiyo kwede i kare ducu.

³ Jo mogo giwaco ni nying Lubanga bene pe tye i Wer pa Solomon. Adada, nyinge me gicikke, Jehovah, pe tye i buk meno. Ento, agiki me **Wer 8:6** waco ni, “*Nyeko tek calo Sheol; ryenyne obedo ryeny mac, leb mac ma lyel pa kabaka kikome.*” Nyig lok ma kigonyo ni “kabaka” obedo nukuta manok me agikki me lok meno *salhebetyah*. Yah obedo nying Yahweh ma ki coyo macek. Ento, jo mukene giwaco ni “lok man twero bedo ber ka kigonyo ni ‘leb mac ma lyel calo pa Lubanga’ [nyo ‘leb mac ma lyel malyet’].” (Nally 2023; nen bene Bible Gateway 2023).

“Purim” oa ki i **Esta 3:7**, “*I dwe mukwojo, ma en aye dwe me Nican, i mwaka me apar wiye aryo me loc pa kabaka Akacwero, gibolo kwir me Pur i nyim Aman nino ki nino ki dwe ki dwe, nio wa i dwe me apar wiye aryo, ma en aye dwe me Adar.*” Purim obedo kwer acel ma Lujudaya gimaro adada. Mordekai onogo ociko ni nino me Purim myero obed “*nino me karama ki yomcwiny ki cwalo dul cam bot lawote ki mic bot lucan*” (**Esta 9:22**). Keto kec ki timo i nino dwe 13 me Adar⁴ me poyo wic pa Esta pi nino adek (**Esta 4:15-17**). Ki dong i nino dwe 14-15 me Adar, kikwano tyeng me Ginacoya, miyo mic obedo “gin ma pire tek i kwer meno,” dok “omyero dano gucam, gumat ki gubed ki yomcwiny i nino me Purim” (Lehrman 1958: 60, 65). Kadi bed ni Purim pe ki keto i kabedo mukene i Baibul, **Jon 5** tito ni Yecu ocito i Jerucalem me kwero nino madit pa Lujudaya (**Jon 5:1**). I kare meno, en ocango laco mo ma langolo i Kut me Beteceda. Kwer meno onongo tye i nino me Cabat (**Jon 5:9**). “Nino me kwer acel keken ma opoto i nino me cabit i kin mwaka 25 mwaka pa kabaka ki 35 mwaka pa kabaka onongo obedo Purim me mwaka 28 mwaka pa kabaka” (Franz 2023: Jesus and Purim).

Esta cung pi Yecu. Timothy Keller owaco ni “Yecu obedo Esta me ada ki maber loyo, ma pe oketo kwone i ariya me rwenyo ot ker me lobo ento orwenyo ot ker me polo, ma pe oketo kwone i peko keken ento omiyo kwone —me laro jone” (Keller 2015: 78). I yoo acel-lu, Lujudaya ma i buk pa Esta gicung pi kacokke. I Esta, Lujudaya pe gitye i Irael, ento gitye ka kwo i kin Lurok i Ker me Percia ducu. Lujudaya onongo gitye ka kwo i kin dano, ma kitgi me cwiny ki kit mabeco onongo pat adada ki meg. I yoo acel-lu, kanica tye i wilobo ducu, lobo ma rwom me cwiny ki kit mabeco pa dano weny ma pat pat ki pa kanica. Ki lok adaa, Yakobo 1:1 loko i kom kanica i lok ma rwate ki Lujudaya ma gibedo i lobo mukene (Lujudaya ma gibedo woko ki i Irael) i kare pa Esta, ma en aye, “*bot kaka apar wiye aryo ma guket woko.*” Pi meno, buk pa Esta okelo, ento pe ogamo, lapeny i kom kit ma watero kwede ki tekwaro ki lwak ma rwomgi pat ki mewa.

Buk pa Ruth cal ki Esta. Esta ki Ruth aye bukke aryo keken i Baibul ma nyinggi ki nying mon. Kadi bed ni Lubanga ki lwongo i Ruth kare ki kare, ma pat ki pa Esta, jami weng ma otimme i Ruth (ma calo i Esta) nen calo “obedo me kom.” Bukke aryo magi ducu giloko i kom kit ma Lubanga olaro kwede jone ki i peko ma tye ada nyo ma tye ka bino.

C. Lok ma ki waco ni

Buk pa Esta otiime kit ma jami otimme kwede i kare ma pat pat. Jo ma pigi tego aye Mordekai, Esta, Aman, ki dong kabaka. Lok ni mako kabaka ma okwanyo daker Vasti ki Esta ma odoko dako manyen; lacen Mordekai oniang pi yub me lweny i kom kabaka dok obalo yub meno kun tito bot daker Esta. Kabaka omedo rwom pa Aman ento en odongo kiniga i kom Mordekai, ma okwero ryebbe i nyime. Macalo adwogi me kwero Mordekai, Aman oyubo yub, ki cwak pa kabaka ki cik, me neko Lujudaya ducu ma i kerre. I kare ma Esta oniang yub pa Aman, en oyubo karama pi kabaka gin ki Aman. I kare meno, kabaka poyo wiye ni Mordekai olaro kwone ki, i lok ma pe rwate, kabaka omiyo deyo bot Mordekai kun miyo Aman tero Mordekai i dye gudu wek lwak gumine deyo. I karama meno, Esta onyuto ni en Lujudaya dok ni pulan pa Aman-ni bikelo tone. I lok mukene ma obedo me ur, kabaka ociko ni ki dero Aman i kom yat ma en oyubo me neko Mordekai iye. Lacen kabaka ocimo Mordekai me bedo lami tam bote. Kadi bed ni cik ma kabaka ociko i acakki me jwero Lujudaya-ni pe kitwero lokone, ento en ocwalo cik manyen ma miyo twero bot Lujudaya me gwokke ki me neko jo ducu ma temme me nekogi. I nino ma kicimo, Lujudaya gujwero lumonegi woko, ci kineko awobe pa Aman apar-ri ducu. Lacen Mordekai gin ki Esta gucako nino madit me Purim macalo kwer ma bedo matwal. Buk ni gik ki lok me pako Mordekai.

Me aa ki i neno me tito lok, “lok pa Esther jenge i kom jami ma ki loko ma tye i kin jami ma ki kano. . . . Kit ma ki kano ni tye ka yubu yoo pi jami mapol ma yomo cwiny. I acakkine, pe tye ngat mo mapat ki Mordekai ma ngeyo anga ma Esta obedo. . . . Daker me Percia, onongo nen calo, onongo obedo dako ma mwol ma Lujudaya. Mordekai obedo ngat ma ki kano ma otelo wi Esta; en bene tye i tipo macol calo lakwor pa Aman, ngat ma Aman bineko kacel ki lwak pa Lujudaya ducu. Ento, i agiki ne, Mordekai obino i lero calo ngat ma onwongo olaro kabaka ki bot luneko. Nera pa Esta ma tye i nge lok ni odoko ngat acel i kin dano pa kabaka ma lacuc. Ki yero pi ber ne, dako pa dako me Percia ma lawiny kadi bed kumeno, i yoo ma pire tek, omiyo kwo ne pi lwak ne: ‘ka atoo, ci atoo woko’ (4:16).” (Newman 2021: 189)

D. Kit ma ki yubu kwede ki gin ma pire tek i buk man

Lacoc mo acel ma okwano lok ma mako kit ma buk ni tye kwede onyutu ni Esta tye ki jami apar wiye adek ma ki coyo i kit ma ki lwongo ni kit ma ki nyutu kwede (Dorsey 1999: 162).⁵ En bene omoko ni buk ni

⁴ Dwe me Adar pa Lujudaya cakke ki dwe manyen me Febuari-Marci.

⁵ “Chiasm” tye ka jami ma pat pat ki dwoko cen i kit ma ki loko kwede, ma calo, i kit ma ki nyutu kwede: A-B-C-C’-B’-A’ onyo A-B-C-D-C’-B’-A’. Gin ma tye i kin piny twero bedo gin ma ki keto iye cwiny.

bene ki poko i dul aryo, **1:1—6:13** ki **6:14—10:3**, nucu acel acel tye ka yubu kit ma en tye kwede, ki cura 6 tye ka tic calo gin ma kelo alokaloka i lok ni ki tye ka tic calo agiki me dul mukwongo ki acaki me dul me aryo (Dorsey 1999: 162). Yoo acel me nyutu buk ni tye kit man:

I. Kwer pa Kabaka ki Daker, kwero pa Daker Vasti, ki lok ma kabaka omiyo me gamo lapeny meno (1:1-22)

- Lok me cako lok, jo ma kilwongogi, ki lonyo pa kabaka (**1:1-4**)
- Lok ma mako yub me cam (**1:5-8**)
- Karama pa daker Vasti pi mon (**1:9**)
- Peny pa kabaka; kwer pa dako (**1:10-12**)
- Tam bot kabaka ki tam pa kabaka (**1:13-20**)
- Lok pa kabaka (**1:21-22**)

II. Esta odoko daker manyen (2:1-20)

- Kabaka oye me bedo ki yub me nyutu lengo i lobo lung me loko ka Vasti me bedo daker (**2:1-4**)
- Kinyuto Mordekai gin ki Esta botwa (**2:5-7**)
- Esta onongo kica i ot pa kabaka (**2:8-11**)
- Kit me tic pa anyira matino ki kabaka (**2:12-14**)
- Esta odoko daker manyen (**2:15-18**)
- Esta pe otito ni en Lajudaya (**2:19-20**)

III. Mordekai olaro kwo pa kabaka ki i yub pa luditone aryo (2:21-23)

IV. Yub pa Aman i kom Lujudaya (3:1-15)

- Kimedo rwom me tic pa Aman, ento Mordekai okwero ryebbe i nyime, man omiyo kiniga omako Aman (**3:1-6**)
- Aman oyubo pulan me neko Lujudaya ducu ma i kerre (**3:7-11**)
- Cik ki cwalo i ker ni me neko Lujudaya weny i nino dwe 13 me Adar (**3:12-15**)

V. Esta oniang pi yub pa Aman ki yubbe me konyo lok pa Aman (4:1-17)

- Mordekai ki Lujudaya guwinyo pi yub pa Aman ci gukok (**4:1-3**)
- Mordekai otito lok pa Esta (**4:4-9**)
- Esta oye me cito i nyim kabaka kun keto kwone ka mading (**4:10-17**)

VI. Karama me acel pa Esta pi kabaka gin ki Aman; Lagam pa Aman (5:1-14)

- Esta oyubo karama pi kabaka ki Aman (**5:1-8**)
- Kadi bed ni en tye ki lonyo kacel ki rwom me tic, Aman pe bedo ki yomcwiny kare ducu ka oneno Mordekai (**5:9-13**)
- Ma lubbe ki tam pa dakone, Aman ogero yat me deyo dano ma borre romo futi 50 wek kiguro Mordekai iye (**5:14**)

VII. Kabaka mito ni Aman oket deyo i kom Mordekai i dye lwak; Kit ma kibyeke kwede poto pa Aman (6:1-13)

- Kabaka oniang ni Mordekai onongo peya kimiyo deyo i kome pi laro kwone (**6:1-3**)
- Aman omoko tam ne labongo ngeyo ki omiiyo deyo bot Mordekai (**6:4-11**)
- Dako pa Aman otito pi poto pa Aman ka Mordekai obedo Lajudaya (**6:12-13**)

VIII. Karama me aryo pa Esta okelo neko Aman (6:14-7:10)

- I karama me aryone, Esta onyuto ka maleng ni Aman aye obedo ngat ma tye i nge yub me neko en kacel ki jone (**6:14-7:6**)
- Kabaka ociko ni kiguro Aman i kom yat ma onongo kiyubo pi deyo Mordekai, ci en (**7:7-10**)

IX. Kimedo rwom pa Mordekai i kabedo pa Aman, dok kiminigi twero bot Lujudaya me gwokke kengi ki me neko lumonegi (8:1-17)

- Kimedo rwom pa Mordekai i kabedo pa Aman (**8:1-2**)

- Esta olego kabaka me kwanyo waraga ma Aman oyubo ni (8:3-6)
- Kabaka omiyo twero me cwalo waraga i ker ducu ma miyo twero bot Lujudaya me gwokke ki me neko lumonegi (8:7-14)
- Lagam pa lwak i kom cik manyen pa kabaka (8:15-17)

X. Lujudaya gujwero lumonegi i kergi ducu, kiguro awobe pa Aman i kom yat, dok kicako kwer me Purim (9:1-32)

- Lujudaya gi tyeko lumone gi (9:1-10)
- Esta olego bot kabaka ni myero kiguro awobe apar pa Aman i kom yatariya dok kimi bot Lujudaya me Cuca nino mukene me neko lumonegi; lok ma ki penyo ni ki yer (9:11-15)
- Lujudaya gi yubu nino 14-15 me Adar me kwer ki yomcwiny (9:16-19)
- Mordekai ki Esta gucwalo waraga i ker ducu kun giketo 14-15 Adar macalo nino madit me Purim (9:20-32)

XI. Kit ma Mordekai dit kwede (10:1-3)

- Teko pa kabaka (10:1)
- Kit ma Mordekai dit kwede (10:2-3)

II. Lok i kom Esta

A. Kwer pa Kabaka ki Daker, kwero pa Daker Vasti, ki lok ma kabaka omiyo me gamo lapeny meno (1:1-22)

Dul me acaki me buk ni nyutu gin ma otimme, ma oweko Esta odoko dako manyen me ker me Percia.

- Lok me cako lok, jo ma kilwongogi, ki lonyo pa kabaka (1:1-4)

¹*Man otimme i kare pa Akacwero, Akacwero ma yam oloyo dul lobo miya acel ki pyeraryo wiye abiro cakke ki i India nio wa i Ethiopia,* ²*i kare meno kabaka Akacwero obedo i wi komkerre ma tye i gay kal madit me Cuca,* ³*i mwaka me adekke me locce en otedo karama pi rwodi ducu ki luticce ducu, ki ludito mony me Percia ki Media, ki rwodi ki rwodi ma i dul lobo ma en tye kwede.* ⁴*En onyuto lonyo me deyo me kerre ki deyone me deyone pi nino mapol, nino miya acel ki pyeraboro.*

Ka ki tamo ni Kabaka Ahasuerus obedo Xerxes, man abi waco ni en obedo latin awobi pa Cyrus ma dit ki wod pa Darius me acel. I mwaka 538 mwaka ma onongo peya ki nywalo Kricito, Cyrus omiyo twero bot Lujudaya me dwogo cen i Irael ki i opii gi i Baylon ki gero ot pa Lubanga odoco (Ejira 1:1-11). Darius omiyo twero me gedo ot lega i nge juku ne (Ejira 4:8—6:12). Teko pa kabaka onongo dit adada, kit ma kinyuto kwede i dit pa kerre (Esta 1:1), wel lonyone (Ec 1:4), koko anyira mabeco ma pe gunyomme ki i kabedo ducu me kerri pire kene (Esta 2:3-4), cikke me neko Lujudaya woko (Esta 3:1-13), ki cikke ma onongo twero gwoko Lujudaya. gi kengi ki neko lukwor gi (Esta 8:8-10). Cuca onongo tye i kabedo ma i kare ni tye tung kumalo me Iran, ma romo mairo 150 (mairo 240) tung kumalo me dog nam me Persian Gulf.

- Lok ma mako yub me cam (1:5-8)

⁵*Ka nino meno doŋ otum, ci kabaka oyubo karama pi nino abiro pi lwak ducu ma onoŋo gitye i gay kal me Cuca, cakke ki i kom jo madito nio wa i kom jo matino, i dyekal me poto me gay kal pa kabaka.*

⁶*Onongo tye iye bongo ma kicweyo ki bongo matar ki makwar ma kigwoko ki tol ma kiyubo ki bongo makwar i kom dul ryal ki got marmar, ki kom me jabu ki ryal i kom bongo ma kiyubo ki porphyry, marble, mother-of-pearl ki kidi ma welgi tek.* ⁷*Gimiyo gin amata i atabo jabu ma kitgi patpat, ki koŋo vino me ker onoŋo dwong ma rom ki mot pa kabaka.* ⁸*Mato kongo onoŋo tye kit ma cik mito, pe tye gin mo ma diyo dano, pien kit meno kabaka omiyo cik bot ladit acel acel ma i ode ni myero guti kit ma dano acel acel mito.*

Tye lapeny ni ka ce cam ma kiloko iye i tyeng me 5 rom ki cam ma kiloko iye i tyeng me 3. Nyig lok ni “cam” i tyeng aryo magi “obedo lok acel me leb Ibru . . . ento kitiyo ki leb Greek mapat pat i Septuagint me gonyo tic aryo magi. Nyig lok me leb Greek ma tye i **Esta 1:3** tye **dochē** (karama) ki kany i Esta 1:5 tye **potos** ma cung pi kwer me mato kongo nyo kwer, ma rwatte maber adada ki kit ma kitito kwede i Esta 1:8.” (“Esta 1-2” 2021: Party for Seven Days Straight) Ka onongo tye kwer acel keken, ki dong tyeng tyeng. 5-8 rom ki lok ma mako kwer ma kiloko iye mukwongo i tyeng. 3. Ka tye kit meno, ci kabaka onyutu lonyo ne pi nino 180 ki lacen omiyo kwer acel ma otero nino abiro ni i cing mukene ni nyutu ni tyeng 3. karama onongo tye pi lutela gamente

ki ludito mony, kun tyeng me 5 nyuto ni me aryo onongo tye pi jo me Cuca, “*cake ki bot madit nio wa bot matidi loyo.*” Ka onongo tye karama aryo, mukwongo twero bedo me yubo yub me lweny nyo cobo lok mukene ma kwako gamente nyo mony. Laco lok me tekwaro i cencwari me acel ma nyinge Josephus owaco ni karama aryo onongo tye, me acel obedo pi ludito pa gamente me Percia ki me aryo obedo pi cabit acel pi luwang rok mukene ma onongo gitye i Cuca (Josephus 1987: *Ant.* 11.186-87).

- Karama pa daker Vasti pi mon (1:9)

⁹ *Daker Vasti bene oyubo karama pi mon i ot pa kabaka Akacwero.*

Cik ki tekwaro pa jo Percia onongo pe mito ni co ki mon myero gukwer pat pat. Twero bedo ni Daker Vasti kacel ki mon-ni onongo pe giwinyo agonya i nyim co mapol ma gumer. Man ki nyutu ki tyen lok mumiyo kabaka olwonge me bino i karama ne (“*me nyutu lengone bot lwak ki rwodi,*” **tyeng. 10**) ki kwero timo ne.

- Peny pa kabaka; kwer pa dako ni (1:10-12)

¹⁰ *I nino me abirone, ma kabaka doj oyomo cwinye pi kono vino, ci ociko Mekuman, Bijta, Karbona, Bigta, Abagta, Jetar ki Karka, jo abiro ma gityi i nyim kabaka Akacwero,* ¹¹ *me kelo daker Vasti i nyim kabaka ki lalukana me kerre, wek onyut berone bot lwak ki bot rwodi, pien onono en mwonya adada.*

¹² *Ento daker Vasti okwero bino pi lok pa kabaka ma lutic ma gikolo-ni gumiyo bote. Ci kiniga omako kabaka matek twatwal, kinigane opoto i iye.*

Cik ma Kabaka Akacwero omiyo ni Daker Vasti myero onyute me nyuto lengone nen calo obedo tam ma kimoko i kare ma en onongo omer (“*yomcwiny ki kongo vino,*” **tyeng. 10**). Malube ki *Encyclopaedia Iranica*, cik ne bene onwongo pe rwate ki cik, pien “onongo pe ki yee, pi arem me too, pi ngat mo keken kono kabaka, wadi macok, ki lutic ma ki lwongo ni eunuchs me neno mon pa kabaka ki mon pa kabaka” (“Courts and Courtiers” 2011: The Royal Household). Nen calo en onongo mito nyuto lengone bot wele kit ma onyuto kwede lonyone mukene-ni. Ki lok adaa, “Lujudaya mogo gu gonyo cik ni ni en omyero onen nono, labongo ruko kome” (Huey 1988: 800; see also Josephus 1987: *Ant.* 11.191n.b).

Kongo onongo obedo but tekwaro pa jo Percia pi mwaki alip mapol; “gin acel ma ki ngeyo i wilobo ma ki tiyo kwede me yubu kongo vino ocakke i Neolithic Persia (i modern day Hajji Firuz, Iran) cakke i kine ka mwaka 5,000 mwaka ma onongo peya ki nywalo Kricito” (“Persian Decision Making” 2022: Persian Wine) Ki lok ada, tam pa kabaka-ni orwate ki tekwaro pa jo Percia. Laco lok me tekwaro pa jo Greek macon ma nyinge Herodotus otito ni onongo obedo kit pa jo Percia “me nyamo lok i kom jami ma pigi tego ka gitye ka mato kongo, ci gin ma gimoko i kom tamgi, rwod ot ka ma gitye ka nyamo lok iye, ci gimoko tamgi i nino ma lubo meno, ka dong gitye ka mato kongo, ka dong gitye ka winyo lokke, ento ka pe gitye ka mato kongo, ci giwoko. gubedo ka nyamo lok i kom gin mo ma nongo gitye ka mato kongo, gimoko tamgi i kom lok meno ka gitye ka mato kongo.” (Herodotus 1920: 1.133.3-4) Ento, i lok man kabaka pe okuru nio wa i nino ma lubo meno ma en dong tye ki ryeko me neno lok meno odoco.

Xerxes’ bedo ki “*kiniga madwong*” i kom kwero pa dako me bino ka nyute onongo tye ka rwate ki kit ma en tye kwede. I kare ma en obino i lobo Greece, en oweko jone guyubo pem me kato ki i Hellespont. Kot matek obalo pem meno woko. Herodotus tito ni, “I kare ma Xerxes owinyo lok man, cwinye obedo ka cwer matek, ci ociko ni myero kigo Hellespont ki odo miya adek, ki kibol nyor aryo i nam. An bene awinyo ni en ocwalo dano me keto lanyut i kom Hellespont. En ocikogi i kare ma gitye ka goyo ni myero gulok lok ma kelo lworo ki me awaka, kit meno, pii myero ocul kwor i komwa in, pien itimo gin marac i kome kadi bed ni en pe otimo gin mo boti. Xerxes kabaka bikato i komi, kadi bed imito nyo pe; pi kit ma atir pe tye ngat mo ma miyo gitum boti, pien in ibedo kulu ma opong ki pii ma opong ki pii.’ En ociko ni nam onong pwod magi ki ni dano ma neno wi pii ma i Hellespont omyero ki turo wigi.” (Herodotus 1920: 7.35.1-3)

- Tam bot kabaka ki tam pa kabaka (1:13-20)

¹³ *Ci kabaka owaco bot luryeko ma giñeyo kare-ni, pien onono obedo kit pa kabaka me lok kit meno i nyim jo ducu ma giñeyo cik ki ñolo kop atir* ¹⁴ *gin aye Karcena, Cetar, Admata, Tarcic, Meres, Marcena ki Memukan, gin aye rwodi abiro me Percia ki Media ma onono gitye ki twero me bino i nyim kabaka dok gubedo i kabedo mukwoño i te ker—* ¹⁵ *“Ma lubbe ki cik, gin ango ma myero kitim i kom daker Vasti, pien pe olubo cik pa kabaka Akacwero ma lutic ma gikolo-ni gumiyo?”*

¹⁶ *I nyim kabaka ki rwodi, Memukan owaco ni, “Daker Vasti pe otimo bal i kom kabaka keken, ento bene otimo bal i kom rwodi ducu ki rok ducu ma i dul lobo ducu ma kabaka Akacwero tye iye.* ¹⁷ *Pien tim pa daker biñeyo bot mon ducu, miyo gicayo coggi kun giwaco ni, ‘Kabaka Akacwero ociko ni gikel Daker*

Vasti i nyime, ento pe obino.’¹⁸ I nino man mon me Percia ki me Media ma guwinyo pi kit pa daker gibiloko lok acel-lu bot rwodi pa kabaka ducu.¹⁹ Ka ce ber, ci kabaka myero omi cik me kabaka, wek gico i cik me Percia ki Media, wek pe dok gikwany woko, wek Vasti pe dok obin i nyim kabaka Akacwero, wek kabaka omi ditte me bedo kabaka bot nat mukene ma pire tek loye.²⁰ Ka cik ma kabaka bimiyo biwinnye i te kerre ducu, kadi bed dit-ti, ci mon ducu gibiketo deyo i kom coggi, jo madito ki jo matino.”

I **tyeng. 13**, lok ma kiloko i kom co ma “*guniang kare*” nyuto ni onongo gubedo luryeko (nen Baldwin 1970: 415; Huey 1988: 801). Luloc abiro nyo lumi tam ma tye i **tyeng 14** bene kiloko i komgi i **Ejira 7:14**. Cik pa Percia ki Media ma pe kitwero kwanyo ne ki moko i **Esta 8:8** ki **Dan 6:8, 12, 15**.

Lok ma tye i kin kabaka ki Memucan tye ma mit pi tyen lok aryo. Mukwongo, kit ma Lois Semenye onyuto kwede ni, “Nen calo kabaka pe otimo gin mo me penyo Vashti pingo en pe obino. Man nyuto cwiny me awaka mo, ma bene pe pe ki ngeyo i Africa. Co myero pe gupeny tam ki bot luremgi nyo lupwonyegi keken ento bene ki bot jo ma cok kwedgi, mon-gi. Vasti twero bedo ni onongo tye ki tyen lok maber me kwero Vashti..” (Smeenye 2006: 560) Up until now, Vashti had always been referred to as Queen Vashti (**Esta 1:9, 11-12, 15-17**). Cake i **tyeng 19** ki i lok ma lubo en (**Esta 2:1, 4, 17**), Vasti dong pe ki lwongo ni “Daker.” Meno nyuto ni onongo dong kidwoko rwomme piny ki i bedo daker. Man oketo yub pi yub me nyutu leng pa dul me 2, ma oweko Esta odoko dako manyen.

Me aryo, kwero lubo cik pa Kabaka pa Daker Vasti onongo gineno bot lumi tam pa Kabaka, pe calo lok ma pire tek nyo ma kwako ngat acel acel ento obedo lok ma donyo i cwiny nyom ducu ki wat ma tye i kin co ki mon ducu. Memukan oneno gin ma Vasti otimo-ni calo tye ka balo loc pa co i nyom. Cik ki cik ma oa ki iye ni mito ni mon weny ma i ker ni omyero guwor coggi.

- Lok pa kabaka (1:21-22)

²¹ *Lok man oyomo cwiny kabaka ki rwodi ducu, ci kabaka otimo kit ma Memukan oyubo kwede.* ²² *Kit mena en ocwalo waraga i dul lobo ducu ma i te loc pa kabaka, bot dul lobo acel acel kit coc ma tye iye, ki bot rok acel acel ma lubo lebgi, wek dano acel acel obed rwode i ode, ki nat ma loko leb pa lutugi kikome.*

Cik pa kabaka ma mito ni mon ducu myero guwor coggi miyo tyen lok me loko lok mogo ma pe tye kakare ma tye i buk man. Gabriel Hornung otiito ni, “I loko lworro ne me doko gin ma pe kitwero loko ento bene ma pe kitwero juku ne, Ahasuerus openyo ni, ka dako ma ki ryembo ni pe owinyo lokke, ci mon weny ma i ker ne omyera gu winy lok pa coggi (Esta 1:16-22). Kit ma cik me mingo ni ki loko kwede i buk ni weny nyutu gin ma kelo lewic i kin jami ma i iye ki ma woko: ma calo Jeresh [dako pa Aman] ociko Aman me keto yat (Esta 5:14), ki Esta owaco lok ma mako larre pa jo ne bot kabaka kikome (Esta 8:5-8).” (Hornung 2020: 575)

Tam pa jo Percia i kom loc pa co ki nyutu ki lok me Ibru pi “cware” i **tyeng tyeng. 17, 20**. Lok ni tye *ba'al*, “ma te lokke ni ‘kabaka’ nyo ‘rwode.’ Man bene obedo nying lubanga pa jo Kanaan ma gilwongo ni Baal.” (Huey 1988: 803) Tam man me loc pa laco ki jingo ki cik pa kabaka i **tyeng. 22**, ma en oloko i kom laco calo “ladit” i ode.

Man pat adada ki kit ma Baibul neno kwede wat ma tye i kin co ki mon. Lubanga oketo cik me nyom i kare ma en ocweyo Adam gin ki Kawa, dok owaco ni gin aryo-ni gibidoko “*kom acel*” (**Acak 2:24; Mat 19:5**). Lubanga ocweyo Kawa ki kom Adam kikome, kome kikome, cogo cogo, gin ma pat ki pa lee. Man nyutu ni: (A) En pe omyero ki rwate ki lobo pa ler; (B) En pe obedo ler ma tero peko, kede ma dano mapol tero mon calo gin; ki (C) En pe omyero ki goye, ki kom onyo lok. Kaka, “*co bene myero gumar mongi macalo gimaro komgi kengi. Dat ma maro dakone kikome maro kome kene; pien pe tye nat mo ma dag kome kekene, ento pito dok gwoko maber, macalo Kricito bene gwoko jo muye en.*” (**Ep 5:28-29**) Kit ma ngat mo owaco ki ryeko ni, “Dako pe kicweyo ki i wi laco, me loyo en, onyo ki i tyene, me diyo en, ento ki tung laco, me konyo en calo ngat ma rom, ento ki tic ma pat.”

Coo ki mon gi tye ki “cal pa Lubanga” marom. **Acak 1:26** waco ni, “*Wek wa cweyo dano i cal wan, ma rwate ki wan.*” Gin ma pire tek pi “dano” (*adam*) obedo “dano, dano,” ma tye iye coo ki mon. Man ki nyutu maleng i dul ma lubo ni, ma waco ni, “*ki wek gubed ka loc . . .*” **Acak 1:27** nyutu ni coo ki mon weng ki medo gi marom, pien waco ni, “*Ki Lubanga ocweyo dano [adam] i calle kikome, i calle en ocweyo en; laco ki dako en ocweyo gi.*” Further, in **Acak 1:28** Lubanga ogoyo laane i kom “gin” (laco ki dako) marom aroma dok oloko kwedgi. I **Acak 1:29**, ma Lubanga owaco ni “*amiyo botwu ginapita ducu ma nyako nyige,*” “in” tye mapol, ento pe acel. Pi meno, kit ma Hoekema otito kwede, “*Laco ki dako kacel gubedo cal pa Lubanga. . . . Kit ma kicweyo kwede laco ki dako obedo gin ma pire tek i cal pa Lubanga. . . . Bedo pa laco calo laco ki dako nyutu ni laco calo laco kicweyo me bedo kacel ki ngat mukene ma rom ki en ento ma pe rom ki en. Man tere ni dako obedo tyeko pa laco kikome, ki ni laco tye kene keken i bedo ne ki dako.*” (Hoekema 1986: 97, emph. in

orig.)

I kare ma **Ep 5:23** waco ni *“laco aye lawi dako,”* kit ma Baibul neno kwede wat ma tye i kin co ki mon pat adada ki kit ma jo Percia gineno kwede. Kadi bed pol pa Baibul ma kigonyo i Ep 5:22 waco gin mo calo *“Mon, wumine kenwu i te loc pa cogwu, macalo wumine kenwu bot kabaka,”* lok ni “bed ki winy” pe tye i leb Greek me 5:22; gi tye i **Ep 5:21** keken, ma loko i kom bedo ki woro i kin dano calo lanyut acel ma nyutu ni dano gupong ki cwiny maleng. Pe tye ka mo keken i **Jo Epeco 5**, nyo ka mukene, ma Baibul waco ni co myero “gumi” nyo “gidi” mongi me “bedo i te locgi” nyo “gi bedo i te locgi,” nyo bene me “moko” ni gimine i te locgi. Mine pa dako obedo tam ma en moko, dok i agikkine obedo lok ma tye i kin en ki Lubanga. Cik ma Paulo omiyo bot mon me mine i te loc pa coggi obedo tira bot mon, ento pe bot coggi. Ki tung cing kany, **Ep 5:25** ociko coo me *“wumar monwu, kit macalo Kricito bene omaro kwede lwak muye en, ci omine kene pire.”* Mar pa Kricito pi dako ne, kanica (nen **Yabo 21:2, 9-10**), tye ma pat ki me jalle ken. Pe rom ki mar ma en tye kwede pi ngat mo keken nyo gin mo keken. En oa woko ki i polo, ojalo jamine ducu, dok ojalo jamine ducu, kadi wa kwone, pi dakone. Ki lok macek, en oketo miti pa dako ni ki ber bedo ne ma loyo mege. Tic pa Kricito i komwa ki watte kwedwa-ki cik me Baibul ma waco ni co myero guter mongi kit ma Kricito tero kwede kanica-tye ma pat ki neno pa jo Percia i kom laco ma tye ki twero i kom dakone.⁶

PENY ME ANYWAKA

1. Lonyo ki teko pa Kabaka Akacwero ma kiloko iye i tyeng tyeng. 1-8 ki ngo ma en timo kwed gi ma kubbe ki kwena maber ki ngo ma omyera watim kit ma Lubanga ominiwa kwede gum me lim ki yoo mukene i lobo kany?

2. I Kricito, *“laco nyo dako pe, pien wun ducu wubedo acel i Kricito Yecu”* (**Gal 3:28**). Kadi bed kumeno, tye apokapoka madit i kin coo ki mon. I rwom mene ki yoo ango ma itamo ni coo ki mon i kanica omyero gubed ki tic gi ma pat pat (me labolle, cam pa Vashti ma pat pi mon) ma ka bedo ki tic acel, ki pingo?

3. Lok i kom lok—nyo pe lok—i kin kabaka ki Vasti.

- Peko ango ma bedo labongo lok i kinwa kelo i nyomwa, dok yo mene mapat pat ma watwero yubo kwede lok i kin jo munyomme?

4. Lok i kom neno pa jo Percia ki pa Baibul i kom wat ma tye i kin co ki mon.

- I rwom ma rom mene ma tekwarowa tero wa me bedo ki kit me Persian, ma ka kit me Baibul, i kom nyom?
- Yoo ango ma coo twero *“maro kwede mon gi, kit macalo Kricito bene omaro kanica ci omine kene pire”?*

B. Esta odoko daker manyen (2:1-20)

Dul man, calo dul me acel, keto yub kun nyuto botwa jo aryo ma pigi tego i tuko man, Mordekai ki Esta. Dok bene tito kit ma Esta odoko kwede daker manyen me Percia ki lok ma pire tek ni en pe otito ni en obedo Lajudaya.

- Kabaka oye me bedo ki yub me nyutu lengo i lobo lung me loko ka Vasti me bedo daker (2:1-4)

¹ *Lacen, ka kiniga pa kabaka Akacwero doŋ okwe woko, ocako po i kom Vasti ki gin ma yam otiyo, ki cik ma giŋolo i kome.* ² *Lacen lutic pa kabaka ma gitiyo bote guwaco ni, “Wek giyeny anyira mabeco ma peya gunyomme pi kabaka.* ³ *Wek kabaka oket ludito i dul lobo ducu ma i te kerre, wek gucok anyira mamwonya ducu i ganj kal me Cuca, i ot pa mon, i ciŋ Kegai ma latic pa kabaka, ma en aye lalo mon; ki wek ki miini gi jami me deyo kom gi.* ⁴ *Ci nyako ma yomo cwiny kabaka myero obed daker ma ka Vasti.” Lok meno oyomo cwiny kabaka, ci otimo kit ma oyomo cwinye.*

“I nge jami magi” (**tyeng. 1**) nyutu ni kare okato. Meno kimoko ni karama pa kabaka onongo otimme i mwaka me adek me loc pa kabaka (**1:3**), ento Esta odoko daker manyen i mwaka me abiro me loc pa kabaka

⁶ Pi lok matut i kom nyom ma kicoyo i Baibul, nen Menn 2016.

(2:16). Tyen lok acel ma oweko ki juku ne tye ni lweny me aryo pa Greco-Persian, ma Xerxes kikome aye otelo wi lweny pa Persian i kom Greece, otimme i mwaka 480-478 mwaka ma onongo peya ki nywalo Kricito. Iyonge loyo lweny gi i kom jo Greek i lweny me Thermopylae, jo Percia ki loyo gi ki guweko lobo olaya (Europe).

Kit macalo cik ma kabaka omiyo bot Vasti onongo nen calo pe rwatte ki cik pa jo Percia-ni, kit meno bene obedo kit me nongo daker manyen-ni. Tyen lokke tye ni, kadi bed ni kabaka onongo tye ki mon mapol kacel ki mon anjeca mapol, “en onongo twero nyomo mon ki i kaka abicel me rwom ma malo me Percia keken ..” (“Courts and Courtiers” 2011: The Royal Household) Anyira ma onongo myero gudok i kin lumony pa kabaka-ni pe gubedo jo ma gudyere pigi kengi. Ma ka meno, onongo, i ada, kikwanyogi woko. Nen calo, onongo pe gitye ki twero me dok cen i pacogi ka pe guyomo cwiny kabaka.

- Kinyuto Mordekai gin ki Esta botwa (2:5-7)

⁵ *I kare meno onono tye Lajudaya mo i ganj kal madit me Cuca ma nyije Mordekai wod pa Jair, wod pa Cimei, wod pa Kic, jo Benjamin,* ⁶ *ma onono yam giterogi woko ki i Jerucalem kacel ki jo ma yam giterogi woko kacel ki Yekonia kabaka me Juda, ma yam Nebukadnejar kabaka me Babilon oterogi woko i opii.*

⁷ *En obedo ka pito Adaca, ma en aye Esta, nya pa omin ominne, pien onono pe tye ki wonne nyo minne. Anyaka-nu onono nen mwonya, waje bene mwonya adada, ka wonne ki minne guto, Mordekai otere macalo nyare kikome.*

Macalo Labenjamin, Mordekai onongo oa ki i kaka acel ki Kabaka Caulo mukwongo me Irael. Nyinge obedo nying lubanga pa jo Babilon ma kilwongo ni Marduk. Kit me miyo nying me Babilon ki me Ibru bot ngat acel-li ocakke i kare ma Luicrael onongo gitye i opii i Babilon (nen Huey 1988: 805; nen bene **Dan 1:6-7**). Twero bedo ni en onongo obedo ladit mo matidi i miri me Percia; me “*bedo i doggola pa kabaka*” (**2:19, 21**) nyutu lok man. En bene twero bedo ni obedo latic, pien pe kiloko i kom dako nyo jo me ode mo i **tyeng. 7**, ki en twero bedo ni onongo twero donyo i ot pa mon (**tyeng. 11**).

Kit ma Esta onwongo obedo nya pa nero pa Mordekai, Mordekai ki Esta onwongo gubedo omegine.⁷ Hadassa onwongo obedo nying Esta i leb Ibru ki tere ni “myrtle.” Myrtle obedo yat ma dongo kare ducu ma tye ki pot yat ma ngwece kur ki ature ma tar ma lubo ki nyig yat ma nen calo rangi makwar. “I lobo Ulaya ki i Middle East, lok macon ma mako yat myrtle nyutu mar, woro, lengo ki mar. Bot jo Percia, Jews ki Arabs, yat myrtle onwongo obedo lanyut me paradic. I lok me cwiny, yat myrtle twero nyutu lonyo ki nywale odoco, kun i leb pa ature ma rangi ne tar nyutu leng, gen ki bedo labongo bal.” (Lawless 2022: n.p.) Nying Esta “oromo bedo ni oa ki i nyig lok me Percia ma gonye ni lakalatwe, kadi bed ni jo mukene giwaco ki nying lubanga me Babilon ma nyinge Ishtar .” (Baldwin 1970: 416).

- Esta onongo kica i ot pa kabaka (2:8-11)

⁸ *Ka doj giwinyo cik pa kabaka ki cik pa kabaka, ki anyira mapol gucoko i ganj kal me Cuca i cij pa Kegai, ci gitero Esta i ganj kal pa kabaka i cij Kegai, ma en aye ladit ma loyo mon.* ⁹ *I kare-ni dako matidi-ni oyomo cwinye, ci onongo kica bote. Pi meno en oyot omiine jami me deyo kome ki dek, omiye anyaka abiro mabeco ma aa ki i ot pa kabaka ki otero en ki anjeca ne i kabedo maber loyo i harem.* ¹⁰ *Esta pe otito bot lwakke kadi wa watgi, pien Mordekai onono ocike ni pe otit lok i komgi.* ¹¹ *Nino ducu Mordekai obedo ka wot i nyim dyekal pa lumony pa mon wek oniang kit ma Esta tye kwede ki kit ma kwone tye kwede.*

Josephus owaco ni anyera 400 ki okelo gi i Susa i te gwok pa Hegai macalo dul me yub me nyutu leng (Josephus 1987: *Ant.* 11.200). Medo i kom bedo mwonya, Esta bene onongo tye ki kit mabeco. En oyomo cwiny ladit ma loyo mon, ma obedo ka miye kony ma pire tek. Pe calo Daniel, en pe okwero cam ma kimiye (nen **Dan 1:8-16**). Ki lok adaa, i yoo weng (loko nyinge, camo dek ma kimiyo bote, kwanyo kare me tic ki jami mukene ma Hegai omiye, pe nyutu ni en obedo Lajudaya, ki i agiki ne onyomo laloc pa Lujudaya ma nyinge Xerxes, Esta nen calo otioyo ki leng kome labongo akalakala mo ki oye rwom ma kimiyo bote).

Ma lubbe ki Esta ma pe onyuto ni en obedo Lajudaya, F. B. Huey owaco ni, “En onongo pe bibedo ki kare manok me bedo daker ka onongo pe obedo Lapercia, ento pingo Mordekai onongo mito ni en onyom Larok? Nyom ma kit meno onongo turo cik pa Lujudaya i kare me gwoko mung ma mege.” (Huey 1988: 806) Ki tung cing kany, **Esta 4:14** nyutu ni yub pa Lubanga onongo tye ka tic i lok man ki, ada, i jami mukene ducu ma otimme i buk man. Ki lok ada, meno obedo wi lok acel ma pire tek i buk man: Lubanga tye ka tic kare ducu; en tye ka kelo cobo yubbe kun tiyo ki yoo ma nen calo "ma rwate" kadi bed ni en pe nen calo tye. "Gin ma

⁷ Josephus olwongo Mordekai ni nero pa Esta (Josephus 1987: *Ant.* 11.198, 207).

rwate" ada pe obedo jami ma rwate. Kabaka omer i karama. Ka onongo en pe omer, kono onongo pe ebimito ni Vasti obin onyut kome i nyim lwak co ma omer. Vasti onongo tye ki kit me kwero timo meno. Ento pien en okwero lok pa kabaka-ni, kimoko ni kibikwanye woko ki i kom loc pa kabaka dok kibiyero daker manyen. I agikkine, ngat ma kiyero aye Esta, Lajudaya. Lok meno onongo mitte wek Lujudaya gubwot i kare ma Aman ogoyo pulan me nekogi ducu. I jami magi ducu mutimme-ni, pe watwero neno cing Lubanga ka tic, dok pol pa jami magi romo nen calo gitye ka turo miti pa Lubanga, kit macalo omegi Yucepu gucato Yucepu i opii-ni obedo bal; ento Lubanga onongo tye iye ki en otiyo kwede me laro dano mapol ki i kec (**Acak 45:5-7; 50:20**).⁸

- Kit me tic pa anyira matino ki kabaka (2:12-14)

¹² *Ka kare pa nyako acel acel oromo me cito bot kabaka Akacwero, i ñe dwe apar wiye aryo ma en obedo kwede i te cik pa mon, pien nino me deyogi otum kit man: dwe abicel ki moo me murra, ki dwe abicel ki ayye ki jami me deyo kom pa mon—* ¹³ *nyako matidi ni obi donyo bot kabaka kit man: gin mo kiken ma en mito ki miye me tero ki i ot pa kabaka nio kwede i ot pa kabaka.* ¹⁴ *Otyeno en dok donyo iye, ka odiko dok cen i ot pa mon ayyeca me aryone, i te loc pa Caacgaj, latic pa kabaka ma loyo mon ayyecane. En onongo pe dok bicito bot kabaka nio ka kabaka pe maro en dok kilwonge ki nyinge.*

Tyeng magi tito kit me yubo anyira matino pi kare ma gitye kwede kacel ki kabaka. I **tyeng. 13**, Lois Semenye waco ni anyaka acel acel onongo twero “tero gin mo keken ma cwinye mito me medo lengone .” (Semenye 2006: 561). Josephus owaco ni kicwalo anyaka mo manyen me bedo kacel ki kabaka i kabutone “nino ducu” (Josephus 1987: *Ant.* 11.201). Ento NASB gonyo **tyeng. 14** ma calo waco ni i odiko nyako ni obi dwogo “me cito i harem me aryo,” Baibul me Interlinear ki Young’s Literal Translation gugonyo ni “i ot me aryo pa mon.” Dano ma kabaka okwero gi ki en pe olwongo gi doki, gukwo pi kare me kwo gi weny calo mon to (**nen 2 Cam 20:3**).

- Esta odoko daker manyen (2:15-18)

¹⁵ *I kare ma Esta nya pa Abikail omin Mordekai ma yam otere macalo nyare, oromo me cito bot kabaka, en pe olego gin mo keken kono gin ma Kegai ma latic pa kabaka ma loyo mon-ni otitte kwede. Ci Esta onono yomo cwiny jo ducu ma gunene.* ¹⁶ *Kit meno gitero Esta bot kabaka Akacwero i gaj kal mere i dwe me apar, ma en aye dwe me Tebet, i mwaka me abiro me locce.* ¹⁷ *Kabaka onono maro Esta makato mon mukene-gu ducu, omiyo en onono gum ki kica ki bote makato anyira ducu, mumiyo oketo lalukana me ker i wiye, oketo en daker ma ka Vashti.* ¹⁸ *Lacen kabaka otedo karama madit, karama pa Esta, pi rwodine ki luticce ducu; en bene oyubo nino madito pi gani matino kun miyo mot ma lubbe ki lim pa kabaka.*

Nen ni Esta olubo jami weng ma mite i yub me nyutu leng: en oyabo calo anyaka maleng ki okato ki i yub me yubu leng ki cam ma otero mwaka acel labongo koko mo. En olubo gin mo keken ma Hegai owaco. En onongo twero tic ki jami magi ducu me nongo adwogi maber. Ki tungcel, mwolo pa Esta me kwero penyo gin mo keken mapat ki gin ma Hegai omiyo-ni pat ki anyira mukene ma kiminigi gin mo keken ma gimito (**tyeng. 13**). Pi meno, kadi bed ni en onongo kome leng, ento onongo tye pi kit ma en tye kwede ma oweko “Esta onongo gum ki bot dano ducu ma gunene” (**tyeng. 15**). Ki lok ada, lok ma kitiyo kwede i leb Ibru ni “onongo kica i wang” tye i kare ma pe kitiyo kwede. I kom Esta, kadi bed kumeno, laco lok ni tiyo ki lok ma nen marac ki ma tiyo matek (“ocung i kom lok ni,” **2:9, 15, 17; 5:2**). Paul Cho owaco ni, “Kit ma ki yubu kwede, ma nen i kom Esta keken ki ma nen calo obedo gin ma pe rwate kelo tam i kome kene, nyutu ni Esta pe nongo cwak ento loyo, en kekene kwanyo ki kwanyo ki bot dano mukene. Man aye ni, lok ni נשחך nyutu ni Esta, i yoo mo ma pe

⁸ Tye jami mapol ma Yucepu gin ki Esta girwatte kwede: “Yucepu nongo cwak i wang jo mukene calo Esta. Yakobo, wonne maro Yucepu (Acak 37:3), kit ma nen calo Mordekai maro Esta. Dok bene, calo Esta, Yucepu bene leng, kome nen mwonya adada’ (39:6 [gonyo leba]; cf. Esth 2:7), ki kelo miti me buto (Acak 39:7-12). Medo i kom lok meno, ki waco ni Yucepu “onongo kica [לִבְיָהוּ]” i wang lutela ne (39:4) onyo ni en 'omiye kica [לִבְיָהוּ]’ ki bot lutela ne (39:21), i agiki en onongo cwak ki gen pa Parao (41:37–47), kit ma en bene onongo kwede kica pa Esta ki kica ki woro pa Akacwero.” (Cho 2021: 670) Gabriel Hornung medo ni, “Ki i kom dako ma leng ma pe ki tek cwiny me gwoko lwak ne, en, calo Yucepu ma okato en, myero odongo me doko latela ma twero nongo loc matek” (Hornung 2020: 579n.29) Kit ma jami loko kwede i lok aryo ni rom aroma. Hornung otiito ni, “Odok cen ki Yucepu ki awobe aryo ma en onongo tye ka tamo ni gi rwenyo gi (Acak 42:36, 38; 45:28; 46:29-30), Kit ma Yakobo onongo tye ka tamo kwede i kom to pa latoo obale woko pi rwate pa jo me ot i Ejipt ma bene olaro kaka pa jo Irael ducu ki i kec (Acak 47:3-6,12). Ki, me lok ki kabaka me kwanyo Haman ki lok me buru ne (Esta 7:3-10), lworu madit pa Esta i kom to olokke woko pi rwom pa Mordekai ki loc pa Lujudaya ma obino (Esta 8:2; 9:1-17).” (Hornung 2020: 581)

ngeyo, tiyo matek me nongo cwak ki bot dano mukene ki pe nongo cwak ki bot dano mukene gamo ne pi ber pa kome keken.” (Cho 2021: 668) En onongo ngeyo kit me tic ki gin ma en tye kwede, ma calo, gin ma Lubanga omiye (ber ne; kit ma en tye kwede), kadi bed ni jami mogo ma en tye kwede oa ki bot dano (jami me deyo ki dek). Meno obedo pwoy bot wan weng.

Gin acel ma omyera omi wa tam iye en aye ni, calo lwak pa jo Percia i kare pa Esta, tekwarowa ki lwak wa i kare ni gi keto deyo i kom jami ma woko: lonyo, teko, jami ma watye kwede (ma en aye, kabaka) ki ber pa kom ki rwom ma lamal (Esta). I rwom mo acel onyo mukene, dano weng gi tye ki teko ki gi nongo adwogi ki i kom jami ma ki ngeyo ni (nen **1 Cam 16:7**). Man okelo lok ma mako kit ma wa rwate kwede ki tekwarowa ki rwom me kwo wa. I rwom mene ma wa “lubo me bedo kacel” ki tekwaro? I rwom ma rom mene ma wa aa ki i tekwaro ni onyo wa timo jami ma pat pat me nyutu cwer cwiny i kom tekwaro ni? Ka pe watamo i kom jami magi, ci waromo bedo opii pa tekwaro kacel ki rwom me kwo ma tye iye labongo niang iye.

Me agiki, nino madito ki mic ma kabaka omiyo me kwero Esta nyutu kit ma ki kwero kwede nino madit me Purim (**9:22**).

- Esta pe otito ni en Lajudaya (2:19-20)

¹⁹ *Ka doḡ gucokke anyira ma peya gunyomme tyen me aryone, onono Mordekai obedo i dogcel pa kabaka.* ²⁰ *Esta onono pe otito bot kakane nyo rokke, kit macalo Mordekai ocike kwede; pien Esta otiyo kit ma Mordekai ocike kwede kit ma yam otiyo i kare ma en tye i te loc pa Mordekai.*

Coko anyira ma pe gunyomme i kare me aryo-ni pe nen ka maleng. Semenye ki Baldwin gitamo ni man nyutu ni kabaka tye ka medde ki buto ki jo mukene kadi bed ni en onyomo Esta (Semenye 2006: 562; Baldwin 1970: 416). Kit ma Mordekai obedo kwede i dog gang pa kabaka-ni nyuto ni en obedo laco ma pire tek adada. Twero bedo ni Esta aye ocime i dog tic mo nyo pi kwac pa Esta. Man aye tyen me aryo ma kiwaco botwa ni, kit ma Mordekai ociko kwede, Esta pe onyuto bot ngat mo keken ni en obedo Lajudaya (nen bene **tyeng. 10**). Kadi bed ni pe wangeyo tyen lok ma oweko ki kano lok man, ento obedo but lok ma pire tek i lok man.

PENY ME ANYWAKA

1. Lweny pa Greco-Persian onongo tye ki adwogi ma pire tek i kom loc lobo; kadi bed kit meno, pe kiloko i kome i Baibul. Gin ango ma meno waco botwa i kom jami ma pigi tego botwa ka kiporo ki gin ma pire tek bot Lubanga? Dok meno myero ogudwa nining?

2. Calo dano me Percia i kare pa Esta, tekwarowa ki dano me kare ni gi keto deyo i kom jami ma woko: lonyo, teko, jami (ma en aye, kabaka) ki ber pa kom ki rwom me kwo (Esta). I rwom mo acel onyo mukene, dano weny ki nongo ki i rwom me tekwaro magi. Man okelo lok ma mako kit ma wa rwate kwede ki tekwarowa ki rwom me kwo wa. I rwom ma rom mene ma omyera wa rwate ki tekwaro, ma calo, "wot kacel me bedo kacel"? I rwom ma rom mene ma wa twero onyo omyera wa aa ki i tekwaro ni onyo wa tim jami ma pat pat me nyutu cwer cwiny i kom tekwaro ni?

3. Nen kit pa Esta ki kit ma en timo kwede (me labolle, pe nyuto ni en obedo Lajudaya, kwanyo nying manyen, nywako i pyem me bedo maleng, camo cam me Percia ma kimiye, lubo gin mo keken ma Hegai owaco, buto ki larok ma peya onyomme, ka dong nyomo larok ma pe oye) ka iporo ki kit ki kit pa Daniel, Cadra, Mekbed, Mek-bed (kadi bed ni onongo gitye ka tic i gang kal pa jo Babilon, gin gunyuto ka maleng ni gin Lujudaya kun gilubo cik pa Moses i kom cam dok pe gicamo cam pa jo Babilon, gin gukwero ryebbe piny i nyim cal me jabu, dok gumedde ki lega bot Lubanga ma turo cik pa kabaka). Pwoy ango ma wanongo ki i lok man?

4. Itamo ningo i kom kit ma Esta pe onyuto kwede ni en obedo Lajudaya?

5. Lok i kom kit ma Lubanga tiyo kwede “i nge yamo” kun tiyo ki jami ma nen calo “kit ma en tye kwede,” jami ma otimme, ki “jami ma rwatte” me cobo mitine ki yubbe. Ka itamo i kom kwoni, tika ineno jami ma kit meno?

C. Mordekai olaro kwo pa kabaka ki i yub pa luditone aryo (2:21-23)

- ²¹ *I kare meno, i kare ma Mordekai obedo i dog gaḡ kabaka, ci kiniga omako Bigtan ki Terec, ludito aryo pa kabaka ma gigwoko doggola, ci guyenyo yo me neko kabaka Akacwero.* ²² *Ento yub meno onoyo bot Mordekai ci otito bot daker Esta, ci Esta otito bot kabaka i nyiḡ Mordekai.* ²³ *I kare ma ki kwedo yub*

ni ki kinongo ni tye kit meno, gin aryo ni ki guro gi i kom yat; ci gicoyo i buk me Tekwaro i nyim kabaka.

Baibul pe tito gin mumiyo kiniga omako Bigtan gin ki Terec i kom kabaka. I tyeng me 21, Septuagint waco ni tyen lok ni tye pien Mordekai onwongo ki medo rwom ne. Yub me lweny i kom kabaka me Percia onongo pe obedo gin manyen. Xerxes onwongo, ki adaa, ki neko ki ngat acel i kin lutela ne i mwaka 465 BC. Kadi bed kit ma Mordekai olaro kwede kwo pa kabaka kun nyuto pulan meno kicoyo i rekod me gamente, ento kabaka pe omiye mot i kare meno. Man rom aroma ki gin mutimme i kom Yucepu, ma latyer kikopo wiye owil woko i kom gonyo lekke pa ladit latyer kikopo i kare ma kigonye ki i buc (**Acak 40:23**). Dok, kadi bed kumeno, man nyutu ni pire tek bot yub me lok man ki nyutu ni Lubanga tye ka tic. Kadi bed ni cawa pa Lubanga pe twero bedo cawawa, en kare ducu tye ka tic me cobo yubbe.

PENY ME ANYWAKA

1. Wunywak kit ma Lubanga miyo kwede jami, kit ma en tiyo kwede “i nge mupore,” ki cawa ma en tiyo kwede. Ka ineno anגע i kwo ni, ineno ni jami eni tye ka tic nining?

D. Yub pa Aman i kom Lujudaya (3:1-15)

I cura man waneno kit ma yub madit me tyeko Lujudaya ducu kicako kwede ki dok pingo. Buk mukene ni tito kit ma ki gamo kwede lok man.

- Kimedo rwom me tic pa Aman, ento Mordekai okwero ryebbe i nyime, man omiyo kiniga omako Aman (3:1-6)

¹ *Lacen kabaka Akacwero otijo Aman wod pa Amedata ma jo Agag i rwom ma malo, oketo twerone i kom rwodi ducu ma onono gitye bote.* ² *Lutic pa kabaka ducu ma onono gitye i dog gan kabaka guworo Aman; pien onono kabaka ociko kit meno. Ento Mordekai pe oryebbe piny dok pe oworo.* ³ *Ci lutic pa kabaka ma onono gitye i dog gan guwaco bot Mordekai ni, “Piyo ituro cik pa kabaka?”* ⁴ *I kare ma gubedo ka lok kwede nino ducu, ento en okwero winyogi, ci guwaco bot Aman wek onen ka lok pa Mordekai bicobbe kakare; pien onono otito botgi ni en Lujudaya.*

⁵ *Ka Aman oneno ni Mordekai pe oryebbe piny dok pe woro kome, kiniga omako Aman matek.* ⁶ *Ento en okwero keto ciye i kom Mordekai keken, pien onono gutito bote aya ma jo pa Mordekai gin; mumiyo Aman oyenyo kit me neko Lujudaya ducu, ma gin jo pa Mordekai, ma yam gitye i te ker pa Akacwero ducu.*

“Iyonge jami eni” nyutu kit ma kare okato kwede. Ki medo rwom pa Aman i kin mwaka me abiro me loc pa Xerxes (**2:16**) ki mwaka me apar wiye aryo me loc ne (**3:7**). Kiloko i kom Aman ni obedo jo Agag. Pol pa lucoc gimoko ni Aman obedo lakwar Agag kabaka pa jo Amalek, ma obedo lakwor pa Irael i kare me loc pa Kabaka Caulo (**1 Cam 15:7-33**). Ka tye kit meno, ci laco buk man twero bedo ka waco ni adage macon ma onongo tye i kin jo Amalek ki Lujudaya-ni oa ki bot Aman. Josephus owaco ni Aman onongo obedo La Amalek ki en onongo obedo lakwor pa Lujudaya pien Luicrael onongo gu neko Lu Amalek (Josephus 1987: *Ant.* 11.211).

Kit ma kabaka onongo myero ocik luticce me woro Aman (**tyeng. 2**) nyuto ni onongo gitye ki lworo i komgi kengi me miyo deyo bote. Tyen lok mumiyo Mordekai okwero woro Aman pe tye ka maleng. Mordekai onongo owaco bot lutic pa kabaka ni kwero woro ki miyo woro bot Aman onongo kubbe ki kit ma en obedo Lujudaya (**tyeng. 4**). Ento, timo me woro onyo guro kom bot ladit, i kome kene, onwongo pe jemo i kom cik mo keken me OT. Tye labol mapol ma nyuto ni jo pa Lubanga gupoto piny i nyim luker nyo jo mukene (nen **Acak 23:7; 27:29; 1 Cam 24:8; 2 Cam 14:4; 18:28; 1 Luker 1:16**). Twero bedo ni cwiny me awaka pa Mordekai aye oweko en okwero miyo woro bot ngat mo ma onongo tye i kin lumone pa Lujudaya macon ma Lubanga onongo otyeko odyero me jwerogi woko (**Nia 17:14-16; Nwo 25:17-19; 1 Cam 15:18**). Ki tungcel bene, obedo woro cal jogi ka waworo ngat mukene. Josephus onyuto ni woro Aman onongo, i ada, obedo kit me woro, dok meno aye gin mumiyo Mordekai okwero (Josephus 1987: *Ant.* 11.209-210). Ginacoya me Septuagint tye ki jami mukene ma kimedo i coc pa Esta i leb Ibru, ma i kine tye iye lega pa Mordekai ma tito gin mumiyo en okwero woro Aman: “Atimo man, wek pe aket deyo pa dano malo makato deyo pa Lubanga: dok pe abiworo ngat mo keken kono in keken, kabakana, dok pe abitimo jami magi ki awaka.” (**Est 4:17e, LXX**).⁹ Josephus bene onyuto

⁹ Septuagint tye ma ki ngeyo i (Kunyango; Greek; Russia) Kanica pa Orthodox. Sidnie White Crawford owaco ni, “Gin ma ki medo i Septuagint Esta tye atir. Coc pa Masoretic Esta tye ma ki ngeyo, i kare ni ki i kare mukato anגע, pi peke ki leb

ni Aman onongo mito ni kiwor en (Josephus 1987: 11.277). Dok bene tye me ur ni Mordekai, ma onongo owaco bot Esta ni myero ogwok bedone Lajudaya i mung, kany onyuto lok ada ni en bene obedo Lajudaya. I kare ma oniang lok man, Aman oneno Mordekai calo ngat ma cung pi Lujudaya ducu dok oloko i kom akemo ma en tye kwede i kom Mordekai bot Lujudaya ducu. Kadi bed ni coc ni pe waco ni ngat mo keken mapat ki Mordekai okwero woro Aman, Baldwin owaco ni, “Ka lworu me woro cal jogi aye okwero woro piny ci ngat mo pe Lajudaya mo ma onongo biworo piny, ki tam pa Aman me culo kwor i kom lwak ducu doko gin ma niang iye yot” (Baldwin 1970: 417).

Kit ma Aman opong ki akemo macalo adwogi me kwero pa Mordekai i nyime (**tyeng 5**) tito botwa gin mo ma pire tek i kom Aman. Awaka (awaka me bal) tye bedo ma pe gik i kom in keni, ma calo, keto cwinyi i kom in keni.¹⁰ Tye kit awaka ma pat pat. Kit awaka acel aye ka ma ngat moni tamo ni etye lamal loyo jo mukene; en maro bedo ki cwiny me awaka dok neno jo mukene ducu piny. Ki tung cing kany, tye kit me awaka ma jenge i kom bedo ngat ma rwom ne lapiny; ngat ni winyo calo en pe ber, tye ki lworu i kome kene, ki kare weny tye ka buru kome kene; meno tye calo ngat ma tamo ni en ber loyo dano ducu. Kit me awaka ni twero bedo gin ma neko dano calo mukwongo ni, pien “kwero kom ken twero bedo acaki me kwero kom dano mukene, ki dong kelo cwe cwiny, lok me apokapoka, ki tim gero” (Lewis 1961: 63). C. S. Lewis owaco ni, “Ka ce itye ki awaka pe itwero ngeyo Lubanga. Laco ma lawaka bedo ka neno piny i kom jami onyo dano [nyo jo mukene onyo en kekene]: ki, me ada, ka in itye ka neno piny, pe itwero neno gin mo ma tye malo i komi.” (Lewis 1996: 111) Tye bene kit me awaka me bal ma mako lobo/kaka/kaka. Ki twero nyutu ne ki lok me bedo ngat ma lamal ki i kare acel ki bedo ma jenge i kom bedo lapiny. Man twero, me adaa, kelo tim marac atika, kadi wa neko dano, ma calo ma ki neno i kit ma jo Germany gubedo kwede i kom Lujudaya (ki mukene) i mwaka 1930s-1940s ki kit ma Rwandan Hutus onongo tye kwede i kom Tutsi, ma gin aryo ni okelo neko dano.

Cwiny me awaka ma kelo bal obedo gin ma pe rwatte ki mwolo. Lewis oloko i kom mwolo kit man: ngat ma mwol adada “pe bibedo ka tamo pi mwolo: en pe bibedo ka tamo pire kene kadi ki acel. Ka ngat mo mito bedo ki mwolo, atwero, atamo, waco ne gin ma myero itim mukwongo. Tyelo tyelo mukwongo tye me niang ni ngat moni tye ki awaka. . . . Ma nok, pe tye gin mo kiken ma ki twero tiimo ma peya. Ka itamo ni pe itye ki cwiny me awaka, man nyuto ni itye ki awaka adada. . . . Tyelo tyelo mukene aye me tute matek me lubo kit mabeco pa Lukricitayo. . . . Gin ma pire tek ma wapwonyo ki i temo matek me lubo kit mabeco pa Lukricitayo aye ni wapoto. . . . Ki dong bino gin mukene ma ki nongo. Teko ni weny ma itye kwede, teko ni me tam onyo me tic ki cingi ki cingi kare ki kare, ki miini ki bot Lubanga.” (Lewis 1996: 114, 125) Niang ni, ka odonyo matut, miyo wa twero mako en (cwinye, **Ejek 36:26**; tam-me, **1 Kor 2:16**; Cwinye, **Jon 14:17**; Loke, **Jon 8:31-32**; ki kome, **Kol 1:18**) i yoo ma weko wiwa wil i komwa kenwa ki weko Lubanga “*tic i cwinyi, me bedo ki miti ki me tic pi gin ma en maro*” (**Pil 2:13**). Kricito mito loko tam wa ki i bedo ka keto cwinywa i kom en ki jirani wa. Cwinye, tamme, Cwinye, Lokke, ki kome gubedo yo me kica ma weko wa twero timo meno. Kricito otimo piwa gin ma wan pe watwero timone piwa kenwa—en okwo kwo ma onongo myero wakwo kwede dok en oculo pi balwa ma onongo pe watwero culo. Lok ada ni en onongo myero oto i kom yatariya me larowa myero omi wa mwol; ento lok ada ni en otimo ne ki cwinye kene pien en maro wa omyera ojing wa. Ka wa tero lok man matut i cwinywa ki wa kwanyo ki i yoo me kica ne, wa twero weko wiwa wil i komwa ken wa ki keto kwo wa i kome ki i kom jirani wa. I agiki ne, ngat ma mwol kikome “twero yubu ot lega maber loyo i wilobo, ki ngeyo ni en aye ber loyo, ki bedo ki yomcwiny i kom lok adaa, labongo bedo ki yomcwiny madwong (onyo manok) onyo bedo ki yomcwiny me timo ne ma loyo kit ma en onongo obi bedo kwede ka onongo ngat mukene aye otimo” (Lewis 1961: 64).¹¹

Lewis owaco ni “Awaka obedo gin ma kelo pyem i yoo ma tim maraco mukene pe” (Lewis 1996: 110). Me labolle, coo aryo giromo mito nyako acel-lu, “ento laco ma lawaka bimako nyari ki boti, pe ni pien emitto,

---

me dini, tutwale pi loko lok i kom Lubanga. Gin ma ki medo ni miyo peko man, ma tye ki lega ki lek pa lanebi, ki miyo deyo pi larre pa Jeti bot Lubanga. Medo ikom meno, jami ma ki medo ni medo miti pa lok ni kun nyutu kit ma dano ma tye iye gi winyo kwede.” (Crawford 2000: 1) Jami ma kimeddo i Septuagint i kom Esta tye mapol dok pigi tego ma oweko “omyero kiter calo buk ma kicoyo mapat ki coc pa Masoretic ma kilwongo ni Esta” (Crawford 2000: 1).

¹⁰ Tye, me ada, kit me awaka ma pe kelo peko, ma pe balo, onyo maber, labole, “Atye ki awaka i kom awobi na onyo nyara na onyo baba na”; “atye ki awaka pi gang kwan na onyo lobo na.” Mar ma kit meno pe obedo kit me awaka ma onongo tye ka lok iye kany.

¹¹ Jami weng ma tye i dul lok ma malo ni pire tek. Gin mumiyo tye ni, ka ngat moni otimo “temo matek me lubo kit mabeco pa Lukricitayo,” ma en aye, doko “ladini,” onyo “cako tero dini calo gin ma pire tek,” meno—i kome kene—romo bedo ni obi miyo awaka pa ngat acel rac. Pe tye awaka mo ma rom ki awaka me dini ki pe tye dano mo ma awaka ma loyo Luparicayo. Tyen lokke tye ni ngat meno kombbeddi-ni bitamo ni, “Atye ki lok ada,” “atye ka timone i yo matir,” ki “Lubanga tye tung bota.” I lok mukene, ngat ni pwod tye ka keto cwinye i kome kekene, ento dong tamo ni en tye ki cwak pa Lubanga.

ento wek onyut bote kekene ni en laco maber loyi” (Lewis 1996: 110). Pi meno, waneno Aman—laco ma onongo kiworo loyo i Ker me Percia ducu—pe obedo ki yomcwiny i kom kica ducu ma kabaka onyuto bote. Ma ka meno, en tye ki akemo pien laco acel pe oryebbe. Ki lok ada, ngat acel keken onongo pe tye ka timo gin mo ma Aman otamo ni myero etim, dok meno, i adane, obalo kwo pa Aman ducu. En onongo tye ki miti matek ma pe twero nongo kuc, nyo yomcwiny, nyo yomcwiny, nyo yengo i kwone me gum, woro, teko, ki lonyo. Cwiny me awaka ma kit man obedo tam ma jemo i kom Lubanga. Pi meno, kit ma **Yak 4:6** waco kwede, “*Lubanja dag jo ma wakke, ento miyo kica bot jo mamwol.*”

- Aman oyubo pulan me neko Lujudaya ducu ma i kerre (3:7-11)

⁷ *I dwe mukwojo, ma en aye dwe me Nican, i mwaka me apar wiye aryo me loc pa kabaka Akacwero, gibolo kwir me Pur i nyim Aman nino ki nino ki dwe ki dwe, nio wa i dwe me apar wiye aryo, ma en aye dwe me Adar.* ⁸ *Aman owaco bot kabaka Akacwero ni, “Tye rok mo ma guket woko ata i kin rok ducu i dul lobo ducu ma i te kerri, ma cikgi pat ki pa rok mukene-gu ducu, pe gilubo cik pa kabaka, mumiyo pe ber bot kabaka me wekogi gudonye.* ⁹ *Ka kabaka ber, wek gimok cik ni ginekogi woko, dok abiculo talanta alip me ryal i ciñ jo ma gitiyo dog tic pa kabaka, wek giket i ot kano lim pa kabaka.”* ¹⁰ *Ci kabaka okwanyo agit me ciñe woko ki i ciñe, omiyo bot Aman wod pa Amedata ma jo Agag, ma en lamerok pa Lujudaya.* ¹¹ *Kabaka owaco bot Aman ni, “Lim meggi, ki lwak bene, itim kwede kit ma imito.”*

Bolo kwir onongo obedo yo ma onongo kitiyo kwede i lobo macon me moko miti pa lubanga nyo, i Icaerel, miti pa Lubanga (nen labol, **Levi 16:8; Wel 26:55-56; 1 Cam 14:41-42; Car 16:33; 18:18**). Aman otiyu ki lok goba ki lok goba i tito pulanne bot kabaka. I **tyeng 8** tye ada ni cik pa Lujudaya “*gipat ki pa rok mukene-gu ducu*”; *kadi bed kumeno, pe tye lok ada ni “pe gilubo cik pa kabaka.”* Aman pe olwongo Lujudaya-ni ki nyinggi dok bene pe olwongo Mordekai, ma en aye okelo akemo i kome-ni. En bene oloko i kom cente pa kabaka kun waco ni ebiculo talanta alip apar me ryal me cobo yubbe. Gin ma ki keto i cing dano ni ki tiyo kwede me keto lanyut i kom lok pa gamente ki nyutu cwak pa kabaka i kom yub pa Aman, kit ma Septuagint tito kwede ka maleng (**Esta 3:10, LXX**; nen bene **tyeng. 12**). I yo me ur, kabaka pe openyo lapeny mo dok pe otimo gin mo keken me moko gin ma Aman onongo tye ka wacone, kadi bed ni yub pa Aman onongo tye me neko dano mapol. Lok pa kabaka bot Aman i **tyeng 11** ki gonyo i yoo aryo ma pat pat: Septuagint gonyo lok ni ni “*gwoko ryal ni*” (**Esta 3:11, LXX**); ki tung cing kany, Huey owaco ni “kwero pa kabaka i kom ryal pa Aman twero bedo ni obedo labol me woro pa jo ma i tung kumalo ma pe nyutu ni en okwero cul meno (cf. 4:7, ma nen calo kiculo cente me cam cana)” (Huey 1988: 814).

- Cik ki cwalo i ker ni me neko Lujudaya weny i nino dwe 13 me Adar (3:12-15)

¹² *Ci gilwojo lucoc pa kabaka i nino dwe apar wiye adek me dwe mukwojo, ci gicoyo kit ma Aman ociko kwede bot luloc ma loyo dul lobo acel acel, ki bot rwodi me rok acel acel, dul lobo acel acel kit coc ma tye kwede, rok acel acel kit lebgi, ma gicoyo i nyiy kabaka Arus ki lagit pa kabaka.* ¹³ *Yam gicwalo waraga ki lukwena i dul lobo ducu ma kabaka tye iye, pi neko Lujudaya ducu, jo muteggi ki jo muteggi, awobe ki jo muteggi, mon wa ki litino ducu, i nino acel, i nino dwe apar wiye adek me dwe me apar wiye aryo, ma en aye dwe me Adar, ki me kwanyo jami ma gitye kwede me yakogi woko.* ¹⁴ *Kopi me cik ma myero kiket macalo cik i lobe ducu ma kipoko bot lwak ducu wek gubed ma guyubbe pi nino man.* ¹⁵ *Lukwena gucito woko ma kabaka ocikogi, i kare ma gimio cik i gan kal me Cuca; i kare ma kabaka ki Aman gubedo piny ka mato pii, gan me Cuca orubbe woko.*

I kare ma en omiyo agit me mokone bot Aman, kabaka oye ni Aman ocoyo cik meno i yo mo keken ma cwinye mito. En oketo cik ni maleng ki ma rwate kit ma twere: ocito i dul lobo weny ma i ker, ki coyo i leb weng ma ki tiyo kwede i ker, ki nyutu nino ma neko dano mapol obi time iye, ki nyutu anga ma ki bi neko, ki omiyo miti bot dano me timo neko dano ni kun waco ni jo ma lugen bot kabaka ki ker ni gubedo “*me tyeko, me neko ki me tyeko Lujudaya ducu, awobe ki jo muteggi, mon wa ki litino, i nino acel, nino dwe apar wiye adek me dwe me apar wiye aryo, ma en aye dwe me Adar, ki me mako jamigi ducu macalo yako.*” Coko nying nying ni “*Lujudaya ducu, awobe ki jo muteggi, mon ki litino*” ki lok ma ki tiyo kwede “*wubal woko, wunek, wujwerwu woko ducu*” nyuto kit ma cik meno onongo tye kwede matut adada.” (**tyeng. 15**) nyutu ni jo me Cuca onongo pe ginywako kit pa Aman me kwero Lujudaya.

PENY ME ANYWAKA

1. Itamo ningo i kom kwero pa Mordekai me woro Aman (po ni, onongo obedo cik pa kabaka ma Mordekai

onongo tye ka turo pi kwero nyuto deyo bot Aman)? En onongo twero timo meno labongo ye ni Aman obedo lubanga (nen **2 Luker 5:17-19** [Naaman onongo tye agonya me woro lubanga pa lukamfiri i ot lega pa lukamfiri labongo nongo bal]). Tika gungeyo pa Mordekai i nyim Aman onongo pe bigengo akemo pa Aman kacel ki cikke me neko Lujudaya ducu?

- Lok i kom kit ma myero watim kwede ki kit ma wadok kwede i kwo mapatpat me kwo ki me wibye i kare-ni. Tika ineno kit ma Mordekai okwero woro kwede rom nyo pat ki kit ma Cadrak, Mecak, ki dong Abednego gukwero woro kwede cal me jabu-ni (**Dan 3:4-12**), Daniel tye ka medde ki lega kun turo cik pa kabaka (**Dan 6:6-13**), ki kwero pa Petero gin ki Jon me lubo cik pa Lukiko Madit me kwero pwonyo dano i nying Yecu (**Tic pa Lukwena 5:17-20**)?
- Cik ma igi lac mene ma twero konyowa me ngeyo ka ma myero ‘waket iye ariya’ ka walubo cik mapat pat pa gamente nyo pe?

2. Wunywak lok madok i kom awaka ki cwiny me awaka pa Aman. Cwiny me awaka nyute nining i komi, dano ma ingeyo, ki i kanica?

3. Dano mapol gitamo ni mwolo obedo bedo ki tam manok i kom diro pa ngat moni, kit ma en nen kwede, tam ma en tye kwede, ki/nyo kit ma en tye kwede. Lok ma kiloko i kom mwolo malo-ni nyuto ni meno pe tye kakare, pien pe obedo lok ada ma nyuto kit ma kwo tye kwede. Lok i kom kit me mwolo.

- Cwiny me awaka ki mwolo kubbe nining ki kwena maber-ri?
- Gin ango ma watwero timone me konyo wan ki jo mukene me bedo jo mamwol me ada?

4. Kiniga pa Aman i kom Mordekai oweko en omedde ki kwerone nio wa i kom Lujudaya ducu. Dano timo jami ma kit meno nining i kare ni? In itiimo jami ma kit meno nining?

- Man kelo lok ma mako apokapoka me kaka. Cik manyen waco kare ki kare ni dano weny gi rom i ker pa Kricito, labongo paro pi kaka gi onyo kaka gi (nen labol. **Gal 3:28; Ep 2:11-19; Kol 3:11**). Ngo ma kanica twero ki omyero otim me neno ni dano weng ki tero gi maber ki ni pe ki nyutu pwoc onyo apokapoka i kom dano pi kaka gi onyo kaka ma gi aa ki iye?

5. Lukricitayo mogo (ki Lujudaya) gitemo gwoko jami ducu ki kit pa Mordekai ki Esta pien gin gubedo jo ma kiloko i komgi i Baibul. Ki tung cing kany, dano ducu ma ki coyo i Baibul mapat ki Yecu Kricito onongo tye ki roc ki bal. Ma lubbe ki lok meno, ngiyo kit ma Mordekai ki Esta gutimo kwede ki kitgi twero bedo ni myero kiket jami mapol. lok i kom lok man.

E. Esta oniang pi yub pa Aman ki yubbe me konyo lok pa Aman (4:1-17)

I bute man, Mordekai oniang pi yub me neko Lujudaya ducu. En otito bot Esta kun waco bote ni myero oleg bot kabaka me laro Lujudaya. En bene ociko dako ni ni rwom me bedo mere macalo dako pa kabaka pe obi miye kare me bwot ki i peko pa Lujudaya mukene ni. **Tyeng 14** twero bedo tyeng ma pire tek i buk ni, “*Pien ka ibedo ling i kare man, ci kony ki larre bibino bot Lujudaya nia ki i kabedo mukene, ci in ki jo me ot pa woru bene wubito woko. Dok aña ma ñeyo ka ce in pe ibedo kabaka pi kare macalo man?*”

- Mordekai ki Lujudaya guwinyo pi yub pa Aman ci gukok (4:1-3)

¹ *Ka Mordekai oniang gin ducu ma otimme, ci oyeco boññine woko, oruko boño cola ki buru, ocito woko i dye gan, okok matek ki arem cwiny.* ² *Ocito wa i dogcel pa kabaka, pien pe tye dano mo ma oruko boño cola me donyo i dogcel pa kabaka.* ³ *I dul lobo acel acel ka ma cik ki cik pa kabaka oo iye, Lujudaya gubedo ki kumo madit twatwal, kun giri kec, gikok ki koko; ki jo mapol gubuto i kom bongo cola ki buru.*

Yeco bongo pa ngat moni ki ruko bongo cola ki buru obedo lanyut me tekwaro me mwolo ngat moni, ngut, koko, koko, ki arem cwiny (nen **Acak 37:34; 44:13; Yoc 7:6; Lungol 11:35; 2 Cam 1:11; 13:31; 1 Luker 21:27; 2 Luker 2:12; 5:7; 6:30; 19:1; 22:11; 2 Tekwaro 23:13; 34:19, 27; Ic 37:1; 58:5; Jer 6:26; Dan 9:3; Yona 3:6; Mat 11:21; Luka 10:13**). Kit ma Mordekai ki Lujudaya mukene-ni gutimo jami magi ducu, kacel ki keto kec ki koko ki koko i dye lwak nyuto kit ma lok meno onongo rac kwede. Mordekai nen calo

ocito wa i doggola pa kabaka wek Esta onge ni en tye kunnu dok ni gin mo tye ka timme.

- Mordekai otito lok pa Esta (4:4-9)

⁴ *Ci ajece pa Esta ki luticce gubino gutito lokke bote, ci daker opoto woko ki kumo matek. Ci ocwalo boŋŋi me aruka ki Mordekai wek olweny boŋo cola woko ki i kome, ento Mordekai pe oye.* ⁵ *Lacen Esta olwoŋo Katak ki i kin lutic pa kabaka, ma kabaka oketogi me konye, ci ociko ni ocit bot Mordekai wek oniang lok man ki gin mumiyo otimme.* ⁶ *Kit meno Katak ocito bot Mordekai i dyekal me gay ma tye i nyim dogcel pa kabaka.* ⁷ *Mordekai otitte gin ducu mutimme i kome, ki wel lim kikome ma Aman ocikke me miyo i ot kano lim pa kabaka pi neko Lujudaya.* ⁸ *Dok bene omiye kopi me coc ma onoŋo gicoyo i Cuca pi tyekogi woko, wek onyute ki Esta, omi bote lok, wek ocit bot kabaka ka lego kica ki bote pi lwakke.* ⁹ *Katak odwogo ci otito lok pa Mordekai bot Esta.*

Kadi bed ni Esta onongo obedo daker, en onongo pe oneno kabaka pi nino 30 mukato anged (**tyeng 11**) dok onongo pe ngeyo cik me neko Lujudaya ducu. Kit ma Mordekai pe okwanyo kwede bongo cola-ni onyuto ni gin mo marac otimme. Pi meno, Esta ocwalo ladit Hatak me yenyo peko ma tye.

- Esta oye me cito i nyim kabaka kun keto kwone ka mading (4:10-17)

¹⁰ *Lacen Esta oloko ki Katak ci ocike ni ogam bot Mordekai:* ¹¹ *“Lutic pa kabaka ducu ki lwak ma gibedo i dul lobo ducu ma kabaka giŋeyo ni, laco nyo dako mo ma obino bot kabaka i dyekal ma i iye ma pe gilwoŋo, cik tye ki cik acel keken, ni gibineke woko, ka kabaka pe oryeyo odoo kerre me jabu i kome wek obed kwo. Dok peya gilwoŋa ni abin bot kabaka pi nino pyeradek-ki kulu.”* ¹² *They related Esta’s words to Mordecai.*

¹³ *Ci Mordekai owaco botgi ni gulok ki Esta ni, “Pe itam ni in ma ibedo i gay kal pa kabaka itwero bwot ki bot Lujudaya ducu.* ¹⁴ *Pien ka ibedo ling i kare man, ci kony ki larre bibino bot Lujudaya nia ki i kabedo mukene, ci in ki jo me ot pa woru bene wubito woko. Dok aŋa ma ŋeyo ka ce in pe ibedo kabaka pi kare macalo man?”*

¹⁵ *I ngeye, Esta owaco botgi ni gugam lok pa Mordekai,* ¹⁶ *“Wucit wucok Lujudaya ducu ma gitye i Cuca, wuri kec pira; pe wucam nyo wumat mat pi nino adek, dyewor nyo dyecen. an ki anyirana bene wabiri kec kit meno. Dok kit meno abicito bot kabaka, ma pe lubo cik; ki ka a rweny woko, abi rwenyo woko.”* ¹⁷ *Kit meno Mordekai ocito otiyo kit ma Esta ocike kwede.*

Mordekai kikome onongo twero ruko bongo mupore ci temo cito bot kabaka me lega pi Lujudaya. Ento, en onongo mito ni Esta oleg bot kabaka pi Lujudaya pi twerone macalo daker dok pien en obedo dako pa kabaka. I **tyeng tyeng. 10-12** en owaco bote ni timo meno pe yot kit ma en tamo kwede. Ada, kadi bed en obedo daker ki dako pa kabaka, me cito bot kabaka pire kene onongo twero keto kwone ka mading. I kare ma en owaco ni kabaka pe olwonge pi nino 30 mukato anged, gin ma en onongo tye ka wacone aye ni, kit ma kabaka onongo tye ki harem mapol ki mon mapol dok labongo akalakala mo onongo pe nino kene, lok ada ni en pe olwonge pi dwe acel onongo nyuto ni en onongo dong pe tye ki miti i kome. Pi meno, ka en ocito bot kabaka labongo lwongo, onongo tye kare maber ni en pe obi keto odoo ne bote ki en obi neko en.

Ma pire tek, i **tyeng tyeng. 13-14** Mordekai onyuto ni kwone onongo tye ka mading kadi bed en pe ocito ka neno kabaka. En onwongo tye ka waco ni, ee, ka en oketo kwone i peko me cito bot kabaka en romo rwenyo jami weng, medo ki kwo ne; ento ka en pe ocito ka neno kabaka, en obi bedo ngat ma jemo i kom lwakke, ki bi nongo ni en obedo Lujudaya, ki en obi neko en. **Tyeng 14** obedo tyeng ma pire tek i buk ni weny. Man keto kwo pa Esta i yo matir. Kadi bed ni pe kiloko i kom Lubanga i **tyeng. 14**, ki miiyo kony pa Lujudaya, laro Lujudaya ma aa ki i “kabedo mukene” twero lok i kom Lubanga keken. Ki lok ada, ka Esta pe otimo gin mo, ci Lubanga bitic ki ngat mukene me laro Lujudaya, ento Esta ki jo me ode gibito woko.

The principles enunciated by Mordecai in **tyeng. 14** tiyo i kom wan weng. Lubanga tye ki twero i kom dano ki tye ka tic i lok pa dano. Me labole, en aye tye ki twero i kom kwo ki to (**Acak 20:17-18; Nia 4:11; 2 Cam 12:15; Nek 9:6; Yubu 12:9-10; Ic 44:24; Ejek 24:15-18**). En tugo cwiny dano, keto tam i tamgi, dok loko cwinygi (**Ejira 6:22; Nek 2:12; 7:5; Jab 105:25; Ic 44:28; Ag 1:14**). I kom lok, Lubanga tiyo ki cwecce, pe cutcut dok atir atir: “Lubanga weko jami ducu ma tye i ginacweya tiyo dok woto i yoo ma dong omoko con. Pi meno Lubanga bene miyo twero ki cuko cwiny cwecce ma tye ki tam, macalo gin me aryo, me tic, dok meno pe ki miyogi teko i yo mapol keken, ento ki miyogi teko me timo jami mogo ma pigi tego.” (Berkhof 1949: 189) Ki miiyo twero pa Lubanga ma opong, yub, ki tic ne i lobo kun i kare acel dano gi gwoko genne gi macalo dano, Baibul pol kare miyo tyen lok aryo pi jami ma time: Lubanga tye ki twero ki en aye oketo jami weng (ma, i yoo mo, obedo gonyo jami weny); ento meno rwate ki ki pe dwoko piny twero pa dano pi tam ma gimoko ki jami

ma gitimo (ma, i yo mukene, bene obedo gonyo lok ducu pi jami ducu ma time). Man ki ngeyo ni pwoony me rwate, ma en aye, “tic kacel pa teko pa Lubanga ki teko weny ma tye piny, malube ki cik ma kiketo con me tic gi, ma miyo gi tiyo ki timo kit ma gi tiyo kwede” (Berkhof 1949: 187; pi labol mapol ma Baibul tito kwede jami aryo ma otimme, Menn 2021: 118-19).

Lacoc mo acel otiyo ki lapor man me tito tic aryo pa Lubanga ki dano i tic acel-li: “Lapor ma mako niang man i kom tic pa Lubanga ki pa dano obedo cal ma kiporo ki jami ma pe nen. Gin ma ki lwongo ni stereoscope kelo cal aryo pa gin acel ma ki kwanyo ki tung ma pat pat kacel, ma miyo nen calo tye matut ki tek. Neno ma ki neno ki wang ma ki lwongo ni Stereoscopic nyutu kero pa adam wa me coyo jami ma tye ki dul adek. I tic ma pol kare, nyutu rwom me rwom ma malo ma aa ki i bedo ki wang aryo. Ka waneno ki kama pat pat, wang wa miyo wa kero me neno matut pa dul adek. I yo acel-lu, tic pa Lubanga ki pa dano, ka kiporogi kacel, gikelo tam matut ki tekwinny. Gin mo otimme, me labolle, Esta ocito i nyim kabaka. Lukwan romo neno man calo gin ma dano otimo. . . Me neno gen pa Esta bene ki i wang tic pa Lubanga obedo me neno Esta calo ngat ma kwo i kin gicikke pa Lubanga ki lwak. En dong ki gwoko ki diyo ki bot ngat mukene kadi bed ni en kikome tye ka timo/woto.” (Newman 2021: 191)

Wan weng ki keto i kabedo ne, ki bot Lubanga, pi yub mogo. Esta ki keto i rwom ne i agiki ki bot Lubanga kun tiyo ki dano ma gi rwate ki dano ki yoo pa dano. En otiyo ki jami ma en tye kwede, me laro kwo pa dano ne. Omyero watam i kom gin mumiyo watye ka ma watye iye-ni dok wati macalo lutic pa Lubanga me timo gin maber pi jo mukene. Kabedo wa twero bedo ma malo calo pa Esta ki jami ma wa kato ki iye twero bedo ma pe tek calo ma en okato ki iye. Kadi bed kit meno, cik ma iye lac ni watye ka ma watye iye-ni, pe pi atura ento pi yub pa Lubanga, bene tiyo i komwa. Lubanga oketo wa kama wan tye iye ki ominiwa twero i kom dano ki jami ma pat pat, pi ber bedowa keken ento me tic pi jo mukene, me kelo anyim kerre i dul ma wa tye ki twero iye, me bedo jami ma en tiyo kwede me telo dano mukene i kwo ma nonge i Yecu Kricito keken, ki me pwoonyo gi i kwo manyen meno.

Man pe te lokke ni omyero “wabed calo Esta.” En pe obedo labol wa. Ma ka meno, en obedo lanyut i kom Esta kikome—Yecu Kricito. En onwongo tye i ot ker kikome, polo kikome. En onongo tye ki lonyo ki teko ma lamal, ento oweko weng pi wan; onongo pe mitte ni ki lok en me timo ne, ento en otimo ne ki cwinye kene. En omoko tam ne i komwa ki otero bal wa i kome kene, pi me keto kwo ne i peko ento me neko kwo ne (**Pil 2:5-8**). En lalar wa ki dong tye ka kwo i nyim Won kare ducu me lego piwa (**Ibru 7:25**). En timo jami eni weng wek wabed lulonyo i kwo manyen ma en keken aye twero miyo botwa ki miyo jami ma wamito kit ma en otimo kwede (**2 Kor 8:9**). En miyo botwa kit manyen ki gwok manyen ma pe kitwero kwanyo ne matwal (**Rom 8:28-39**). Makato meno, en pe wekowa kenwa kenwa. Ka watye i en, en kwanyo cwinywa ma obedo kidi ci miyowa cwiny ma obedo ringo, calo cwinye kikome (**Ejek 36:26**). Wanongo tamme, wek watam kit ma en tamo kwede (**1 Kor 2:16**). En bino me bedo i kin waa i kit pa cwiny maleng (**Jon 14:17**). En oyabo lokke botwa ki ogamo wa me bedo jo me ode, pi meno dong watye ki omegiwa ki lumegiwa i Kricito me konyowa. Magi aye yo me kica ma myero wakwany ki iye. Medo ikom meno, jami weng ma en olwongo wa me atima, en tiimo i kin waa, ma calo **Pil 2:13** waco ni, “*pien Lubana aye ma tye ka tic i iwu, ma miyo wumito ki dok wutiyo tic ma en mito.*” I Kricito, kwo doko lwongo. Kit ma Mordekai owaco kwede bot Esta, i yo acel nyo mukene, Lubanga bicobo mitine. Wek gin ma en mito otimme i komwa.

Lwongo pa Esta pi kare me kec poyo wiwa i kom jo me Nineve ki kabaka ma olwongo pi kec i kare ma Yona otito ni Nineve kiburone woko (**Yona 3:3-8**). Keto kec bino kacel ki lega bot Lubanga (nen **Ejira 8:23; Ic 58:2-5; Jer 14:12; Dan 9:3**). Kit ma kitito kwede con, ginacoya man pe loko i kom lega nyo Lubanga. Ento, i nge **tyeng 17** Septuagint tye ki lega pa Mordekai ki Esta.

PENY ME ANYWAKA

1. Lok i kom pwoony me rwate. Tika dong ineno tic pa Lubanga kun tiyo ki dano i kwoni?
2. Mordekai otito bot Esta, “*Dok aya ma nyeyo ka ce in pe ibedo kabaka pi kare macalo man?*” Tika itwero tamo labol i kwoni ma ngat mo kiketo i kabedo mo pi yub mo ma pire tek i kare mo?
3. Kit ma Esta onongo tye kwede macalo daker omiyo bote kare me lok ki kabaka ma pol pa dano onongo pe gitye kwede. Meno omiye kare me doro kabaka ki cik pa gamente ma pol pa dano onongo pe gitye kwede. Man kelo lok i kom Lukricitayo ma gitye i gamente. Lukricitayo mukene pe gidonyo i lok me wibye nyo gamente pien gitamo ni lok me wibye obedo “me lobo” nyo camucana. Ento, ka Lukricitayo pe gidonyo i lok me wibye ki gamente, ci tam ducu me wibye bibedo pa jo ma pe Lukricitayo ki jo ma pe gicwako Lukricitayo. lok i kom lok man.

- Itamo ni tic pa Lukricitayo myero obed nining ma lubbe ki lok me wibye, gamente, ki dong kelo alokaloka i kom cik pa miri?
- Kit ma teko pa Lukricitayo twero mede kwede i kom gamente ki cik pa gamente?
- Ngo ma itamo ni tic pa kacokke myero obed nining ma lubbe ki jami magi?

4. Kabedo wa pe twero bedo ma malo calo pa Esta ki jami ma wa kato ki iye pe twero bedo marac calo ma en okato ki iye, ento Lubanga oketo ngat acel acel i kinwa i kabedone pi tyen lok mogo.

- Omyero watim gin ango i kwowa? Mii labol.
- Jami ango ma Lubanga ominiwa me konyowa me cobo lwongo wa?

F. Karama me acel pa Esta pi kabaka gin ki Aman; Lagam pa Aman (5:1-14)

Esta dong otimo gin ma en onongo oyubbe me timone i agikki me cura 4; kun keto kwone ka mading, en ocito bot kabaka me lega pi Lujudaya. Ento, en timo ne i yoo ma ki tamo maber ki ma rwate. En nen calo otamo matut i kom kit maber loyo me penyo kabaka. Adwogine tye ni en biyubo karama aryo pi kabaka gin ki Aman i nino mogo ma lubo. Lok ni omede anyim ma nyutu ni akemo pa Aman i kom Mordekai ki nyutu, ento nino ma ki medo i kin cam ni oweko lok manyen bene ki nyutu.

- Esta oyubo karama pi kabaka ki Aman (5:1-8)

¹ *I nino me adekke Esta oruko bojo kerre, ocuj i dyekal ma i iye me ganj kal pa kabaka, i nyim kicika pa kabaka, kun kabaka onono obedo i wi komkerre i kicika me ker, ma okemo doggola me donyo i ganj kal.*

² *I kare ma kabaka oneno daker Esta ocuj i dyekal, oyomo cwinye; ci kabaka oryeyo odoo ker me jabu ma tye i cije bot Esta. Kit meno Esta onyiko cok ci ogudo wi odoo ker.* ³ *Ci kabaka openye ni, “Daker Esta, gin ayo ma itye ka yelli, dok ipenyo ayo? Ki gin ango ma imito? kadi wa nucu ker me ker gibimiyo boti.”* ⁴ *Esta ogamo ni, “Ka ce ber, in ki Aman myero wubin tin i karama ma ayubo pire.”*

⁵ *Ci kabaka owacci, “Wukel Aman oyot, wek wati gin ma Esta mito.” Kit meno kabaka ki Aman gubino i karama ma Esta oyubo.* ⁶ *I kare ma gitye ka mato kono vinogi i karama, kabaka owaco bot Esta ni, “Ilego ayo, gibimiyo boti, dok ilego ayo, kadi wa nucu ker me ker man gubitimo.”* ⁷ *Pi meno Esta ogamo ni, “Gin ma alego ki gin ma alego en: ⁸ka anongo gum ki bot kabaka, dok bene ka kabaka oyomo cwinya me ye gin ma alego-ni, ci kabaka ki Aman myero gubin i karama ma abiyubo pigi-ni, ci diki abitiyo kit ma kabaka owaco kwede.”*

"Nino me adek" nyutu kare ma nino adek me kec ma Esta olego ni (4:16) otum. Esta onongo oturo cik pi bino i “kabedo ma i iye” labongo lwongo (4:11). Ento, en onyuto ryeko kun okuro kunnu ma ka bino keken i nyim kabaka cutcut. Mic pa kabaka me miyo gin mo keken bot “kadi wa nucu ker” (5:3; nen bene Esta 5:6; 7:2) twero bedo ni obedo kit me woro pa dano me tung kumalo, pi me bedo calo lok adaa (nen Mar 6:23).

Dok bene, Septuagint medo jami mapol i kom coc meno. medo tyeng 1a i kom gin ma Esta okwongo “olwongo Lubanga Lagwok ki Lagwok jami ducu.” Ki dong omedo ni, “Iy Ki i kare ma en okato ki i doggola weng, en ocung i nyim kabaka: ki en onwongo obedo i komkerre me ker, ki en onwongo oruko ruk me deyo ne weny, [ki umu] kome weny ki jabu ki got ma wel gi tek, ki onwongo obedo gin ma lworu dano. 1δ Ki i kare ma en otingo wange ma ryeny ki deyo, en oneno ki akemo madwong: ki dako pa dako opoto piny, ki kome olokke ma kome lit; ci en opoto piny i wi ajecca ma onongo tye ka wot i nyime. 1ε Ento Lubanga oloko cwiny pa kabaka odoko mwol, ki cwinye obedo ka cwer matek, en okato ki i wi komkerre, omako dako-ni i cinge, nio ka en ocang: ki en okweyo cwinye ki lok me kuc, owaco bote ni, 1ζ Gin ango ma otimme, Esta? An [atye] omeru; bed ki tekewiny, pe ibito, pien cikwa doj gitito boti ka maleng ni, “Bin cok.” 2 Ka doj otijo odoo ker me jabu, oketo i njute, okwako kome, kun wacce ni, “Lok kweda.” 2α Dako-ni ogamo ni, “Aneno in, ladit, macalo lamalaika pa Lubanga, ci cwinya obedo ka cwer pi lworu deyani; pien in, ladit, myero ibed ki ur i komi, ki wangi opong ki kica. 2β I kare ma en tye ka lok, opoto piny ci opoto piny. Ci cwiny kabaka opoto matek, ci luticce ducu gukweyo cwinye.”

Esta onongo dong otimo jami mapol makato jenge i kom lega ki kec keken; en onongo dong otamo matut i kom kit maber me lok ki kabaka. Meno onongo mitte, pien lok ma en tye ka lok kwede bot kabaka-ni obedo lok me kwo ki to, pi en ki pi lwakke. Lois Semenye owaco ni Esta “orukke maber pi yub ni ki ruk me ker, ma calo en tye ka nyute i yub pa miri (5:1). Man bene nyuto ni en oruko kome i yo ma en ngeyo ni biyomo

cwiny kabaka.” (Semenye 2006: 564) Watyeko neno ryekone me pe cito bot kabaka cutcut. Medo i kom meno, i kare ma kabaka owaco ni ebimiyo gin mo keken ma dako-ni olego, “dako-ni pe ogamo mitine kikome, ento olwongo kabaka gin ki Aman i karama (5:4). Esta onongo tye ka lubo tekwaro pa jo ma i Middle East, ka ma biacara onongo lubo cam. Oromo bedo ni en otamo ni man pe obedo kare mupore me timo gin ma en mito. En onongo mito kare ma opore, kare pa Lubanga.” (Semenye 2006: 564) Cho loko i kom kit ma Esta pe owaco kwede gin ma en mito i ot pa kabaka ento, ma ka meno, lwongo kabaka ki Aman i karama, “Lwongo pa Esta i karama nen calo obedo gin ma pe pire tek bot kabaka. Ki bot Esta, kadi bed kumeno, kwac me yubo karama pi kabaka ki Aman pe obedo kare ma kibalo nyo yoo me galo wang. En obedo tic ki diro me nongo twero me loko ki loko teko ma tye i kin kabaka, Aman, ki en kekene i kin ki kun wok ki i kabedo ma en tye ki twero iye. Man aye ni, en loko kare me lweny me doko gin maber.” (Cho 2021: 677)

I jami magi ducu, Esta ominiwa lanen maber, tutwalle ka watye i kwo ma keliwa peko. Mukwongo, kadi bed ni en obedo daker dok bedo i ot ker i “kabedo me lonyo,” Esta onongo tye atera me keto jami magi ducu ka mading (ki kwone ka mading) pi jone ki me bedo lagen bot Lubanga. Lukricitayo ducu myero wigi opo ni, kadi bed ni watwero bedo ki lonyo, teko, lonyo, yot kom, ki jami mukene mabeco me kwo man, bedo lagen bot Lubanga aye bedo mukwongo dok pire tek loyo jami magi ducu (nen **Mar 8:36-38**). Jami ducu mabeco me kwo kimiyo botwa (ki adaa, kimiyo) botwa ki bot Lubanga. En tye latela. Ka wa maro en mukwongo, omyera wabed atera me jalo jami weng pi en, kwena maber, ki jo gang wa, kanica. Mitiwa me timo meno nyuto ka ce “niyewa” tye ada nyo pe obedo gin ma waloko ki dogwa keken. Twero bedo ni tye tam mogo ma tek tutwal me moko. Ento pe watye kenwa. En tye kwedwa ki, ka wa geno en—nio wa i agiki—wa bi moko tam maber. Kit ma Paulo owaco kwede, “*kwo obedo Kricito ki to obedo gin maber*” (**Pil 1:21**). Me aryo, “En pi otimo gin mo labongo paro, ento oketo cawa mapol me lega ki kec ma peya oketo kwo ne i peko. Ka kare me timo gin mo oromo, en otiyo ki jami ki diro ma en tye kwede me moko yoo maber me timo gin mo. En onongo tye ki leng, en bene onongo ngeyo ni kabaka maro dek maber ki kongo vino maber, ki en bene onongo twero yubu karama. Wan bene, wamito ni wati ki diro ni maber ki kit ma myero wati kwede ki diro ni maber loyo. jami ma kabaka ominiwa me tic pi kerre.” (Semenye 2006: 564)

Man tye ka waco botwa gin acel mukene. Tye ka waco ni Lubanga pe oweko Esta. En bene pe jalo cinge woko i komwa. I acakki me buk man, Esta ocato nyo odonyo i yub pa lukamfiri, me Percia. En otiyo ki leng kome labongo akalakala mo ki oye dongo ma kimiyo bote kun pe nyutu ni en obedo Lajudaya, kwanyo nying manyen, nywako i pyem me leng, camo cam pa jo Percia, lubo gin mo keken ma Hegai owaco, buto ki Larok ma peya onyomme, ki lacen nyomo Larok ma pe oye. I rwom mo acel onyo mukene wan weng wa rwate ki lobo. Ento kwena me kwena maber ni pe ni Lubanga miyo gum ki laro dano ma gi kwo kwo maber ki ma pe ki bal mo keken; en aye ni Lubanga miyo kica ne bot dano ma pe gipenyo pire, ma pe gipore, ki pol kare pe gi maro ne ka gunongo. En ngeyo ni wan apwa (**Jab 103:14**). En ngeyo ni cwinywa twero bedo atera, ento komwa goro (**Mat 26:41**). En tye ka medde ki tic i kinwa ki kun tiyo ki wan me loko wa mot mot me doko dano ma en ocweyo wa me bedo i acaki. En oloko Esta ki i bedo dako ma mwonya ma lubo cik me doko dako ma tek cwiny, tek, ki kit, ki en twero loko wan.

Tye me ur ni, kadi bed karama-ni owoto maber, Esta pe otito mitine cutcut bot kabaka. I kare ma en openyo kabaka gin ki Aman me bino i karama mukene dok ocikke me tito gin ma en mito i kare meno, en onongo tye ka kelo lwo i cwiny kabaka. Ki i yub pa Lubanga, ni nino acel ma ki juku ni obedo gin ma pire tek, pien onwongo obedo i nge cam mukwongo ma kabaka oniang ni Mordekai pe ki miyo mot pi laro kwo pa kabaka. En aye gin ma kinongo ni poto pa Aman ocakke ki dongo pa Mordekai, ki teko pa Esta i kom kabaka, ocakke.

- Kadi bed ni en tye ki lonyo kacel ki rwom me tic. Aman cwinye pe yom kare ducu ka oneno Mordekai (5:9-13)

⁹ *Ci Aman okato woko i nino meno ma cwinye yom ki yomcwiny; ento i kare ma Aman oneno Mordekai i dogcel pa kabaka, ma pe ocuj nyo kome myel i nyime, kiniga omako Aman i kom Mordekai.* ¹⁰ *Aman ojuke kene, kadi bed kumeno, ocito i ode ci ocwalo lwongo bot lureme ki dakone Jerec.* ¹¹ *Aman otito botgi kit lonyone madwoj kwede, ki wel awobene ducu, ki lok ducu ma kabaka omiyo en dit kwede, ki kit ma otitte kwede malo makato rwodi ki lutic pa kabaka ducu.* ¹² *Aman dok owacci, “Kadi daker Esta pe oye ni nat mo aye abin kacel ki kabaka kono an keken i karama ma en oyubo, dok diki bene en olwoja kacel ki kabaka.* ¹³ *Ento jami magi ducu pe yomo cwinya kare ducu ka aneno Mordekai Lajudaya obedo i dogcel pa kabaka.”*

Gin ma otimme ni nyutu botwa jami maraco—ki lok ma pi rwate—me kwero dano ki awaka. Aman otito bot dakone kacel ki lureme mot kacel ki deyo ducu ma kimiye. I Ker me Percia ducu, en onongo tye me

aryo inge kabaka kikome. Ento, kit ma onongo tye kwede i **Esta 3:5**, i cwiny ki tam pa Aman, mot kacel ki deyo magi ducu onongo nok ka kiporo ki adage ma en onongo i kom Mordekai. Kadi wa neno Mordekai okwanyo yomcwinye ducu ki i kom gum ki deyo ducu ma en onongo i kwone. Kit ma cwiny ki tam pa Aman tye kwede, ki kit ma en odok kwede i kare ma oneno Mordekai, rom aroma ki pa lunyodowa mukwongo, Adam gin ki Kawa. Gin bene, onongo gu nongo gum i yoo weny ma twere ki bot Lubanga kikome. Gin onongo, i kom lok, kom ma pe ki roc, onongo gitye ki wat macok ki Lubanga, kadi wa wot kwede i poto, gibedo i kabedo ma pe ki roc, onongo gitye ki tic ma yomo cwinygi dok ma kelo yomcwiny me atima, onongo pe gitye ki lumone, dok onongo gitye ki lobo ducu i te locgi. Ento onwongo obedo cik acel keken ma pi ber, me pe camo nyig yat me ngeyo gin maber ki marac (**Acak 2:16-17**), ma gu keto cwiny gi iye. Mukene, kit ma gi waco kwede, obedo lok macon.

Lagam pa Aman bot Mordekai bene tye me cikowa ki pwoy botwa pe me medde ki lok marac i komwa, kit ma co mapol ma rwomgi lapiny dok giparo pigi kengi gitimo kwede. Cwiny me awaka keto cwinye i kome kekene ki pe twero bedo ma yomo cwinye. Mwolo keto cwinye i kom jo mukene. Omyero waket jami i yo matir. Pe iket cwinyi i kom jami ma pe rwate, mi kica bot dano, ki “ket cwinyi i kom jami madongo,” ma en aye, ket cwinyi i kom jami ma pigi tego. Ka wanongo gum me jami me kom ki i yo mukene, ber tutwal me bedo ki yomcwiny ki pwoc pi meno. Ento me bedo ki yomcwiny ki pwoc meno ma ki kwanyo woko pi gin ma jo mukene tye kwede onyo timo nyutu awaka ma tye calo two ma pe cang i cwiny.

- Ma lubbe ki tam pa dakone, Aman ogero yat me deyo dano ma borre romo futi 50 wek kigure iye Mordekai (5:14)

¹⁴ *Ci dakone Jerec ki lureme ducu guwaco bote ni, “Cit yat me deyo dano ma borre romo futi pyerabic, ci iwan kabaka ni odiko myero giyaba Mordekai i kome, ci icit kacel ki kabaka i karama ki yomcwiny.” Ci tam meno oyomo cwiny Aman, pi meno omiyo giyubo yat me deyo dano.*

Tam ma Jerec gin ki lurem Aman gumiyo me gero yat me deyo dano ma borre romo futi 50 rwatte ki cwiny me awaka pa Aman kikome. Kigero malo adada wek obed lanyut bot jo me Cuca, lanyut i dye lwak pi kit ma Aman pire tek kwede, ki dong lewic i kom Mordekai i dye lwak. Nen ni onongo kimiyo tam ni Aman omyero ki yub yat me neko dano mukwongo, ki inge meno keken omyero otit bot kabaka. Kadi bed ni gonyo leb man waco ni “*ki i odiko ipeny kabaka ni ki dero Mordekai i kome,*” lok ni pol kare ki gonyo ni “waco” or “speak.” Pi meno, ESV kelo gin ma tye ka time ma pire tek kun waco ni “*ci odiko iwac bot kabaka ni giyaba Mordekai i kom yat meno.*” Meno dok onyuto cwiny me awaka ki woro pa Aman. Dok bene nyuto kit ma adegadega twero balowa kwede. Aman pe twero kuro nino dwe 13 Adar wek kinek Mordekai. Ma ka meno, en omoko tamme me timone kombbeddi dok, ka en ngeyo meno keken, en twero cito ki yomcwiny i karama me aryo pa Esta, pe pi deyo ma kimiyo bote, ento pien en tamo ni ngat ma en dag-ni dong kibineko woko. Ento, kit ma obi nen kwede cake i dul me abicel, Aman tye labol maber ma nyutu kit ma “*cwiny me wakke telo to, ki cwiny me wakke telo yo me poto*” (**Caro 16:18**).

PENY ME ANYWAKA

1. Lukricitayo mogo nen calo gitamo ni lega bot Lubanga romo wek ginkok jami ma gimito; gi tamo ni tam, yub, yub, ki tic nyutu niyee manok onyo i yoo mo tye “me lobo.” Tam kit ma Esta ocito kwede ka lok ki kabaka, ki lok i kom wat ki rwate pa lega ki tam, yub, yub, ki tic me nongo gin ma imito.
2. Tika ingeyo jo mogo ma gujalo jami mapol pi bedo luwiny bot Lubanga? Tika itye atera me jalo jami ducu mabeco me kwo man pi winyo Lubanga ki kwena maber-ri?
3. Kadi bed ni wamoko tamwa ki lobo ki bal ma wa tye ka timone, kadi bed ni wadoko Lukricitayo, lok i kom kit ma Lubanga omedde ki tic i komi ki i kom jo mukene ma ingeyo me loko kitwa, kit ma en oloko kwede Esta ki i bedo dako ma mwonya ma lubo cik me doko dako ma tekcwiny, tek, ki kit maber.
4. Cwiny me kwero dano loko wa nining?
  - In ingeyo dano ma nen calo cwiny me kwero dano obalo gi?
  - Omyero walweny ki adegadega ma tye i cwinywa nining wek pe obwolwa?

5. Tam kong i kom kit ma Aman onongo neno kwede ki kit ma pire tek kwede. Ngo ma wan-tutwale jo ma gunongo mot, jo ma gitye ki teko, ki jo ma gitye ki diro—timo me pe weko wa loko, loko, nyo balo tamwa piwa kenwa?

G. Kabaka mito ni Aman oket deyo i kom Mordekai i dye lwak; Kit ma kibyeko kwede poto pa Aman (6:1-13)

Buk man tye ki jami mapol ma nen calo gu rwate ki jami ma ki loko gii. Dul man nyuto jami mogo ma pigi tego i kin jami magi. Macalo adwogi me bedo ma pe twero nino, kabaka oniang ni Mordekai onongo peya kimiyo deyo i yo mupore pi laro kwo pa kabaka. Aman, ma obino i kot me lok ki kabaka i kom neko Mordekai i kom yat, ma ka meno, en omoko tamme labongo ngec kit ma myero kiwor kwede Mordekai dok kicime me telo wi jo ma giworo Mordekai. I agiki me dul ni, Aman pe onongo kwe cwiny mo ki bot dako ne ki lureme, ento gin gu waco lok pa lunebi i kom too ne.

- Kabaka oniang ni Mordekai onongo peya kimiyo deyo i kome pi laro kwone (6:1-3)

¹ *I dyewor meno kabaka onongo pe twero nino pi meno en omiyo cik ni kikel buk me tekwaro, lok me tekwaro, ci kikwanogi i nyim kabaka.* ² *Ginoyo gicoyo lok ma Mordekai otito i kom Bigtana ki Terec, jo aryo ma gigwoko doggola pa kabaka, ni gin gumito neko kabaka Akacwero.* ³ *Kabaka openyo ni, “Woro nyo woro ayo ma gimiyi i kom Mordekai pi man?” Ci lutic pa kabaka ma gubedo ka konye guwaco ni, “Pe giti gin mo i kome.”*

Man obedo gin mukene ma nen calo “otimme” ma nyutu ni Lubanga tye ka miiyo kony i nge gin ma otimme. “Otimme” ni kabaka onongo pe twero nino. Dok “otimme” ni obedo i dyewor ma peya Esta ocako karama me aryo pi Kabaka gin ki Aman.” Dok “otimme cutcut” ni kabaka openyo ni kikwan bote buk me tekwaro. Dok “otimme” ni but rekod ma tito kit ma Mordekai olaro kwede kwo pa kabaka aye obedo but ma kikwano. Ki kabaka “otimme” me penyo lok meno ki owace ni pe kitimo gin mo me keto deyo i kom Mordekai. Dok Aman “otimme” me bedo ki “*odonyo i dyekal ma woko me ot pa kabaka me lok ki kabaka pi neko Mordekai i kom yat*” (6:4). Ki Aman “otimme” me kwano tam pa kabaka i kom ngat ma kabaka mito miyo deyo i kome (6:6). David Dorsey owaco ni, “Tye gin ma pire tek ni lok ma okelo alokaloka i lok ni (dul me 6) pe kwako tic pa Mordekai onyo Esta (kadi bed ni watye ki tyen lok me kuro man), ento obedo gin ma kelo lworu ma weko kwo pa Aman marac ocako loko. Nio wa i kare man i lok man jami ducu tye ka wot maber pi Aman, dok yubbe i kom Mordekai ki Lujudaya nen calo tye ka tic maber. Lok man [ma gik i 6:11], ma tam pa Aman bot kabaka-ni okelo adwogi marac i kome, onyuto kare ma Aman olokke iye. Cake i kare ni, yub ne ocako rweny woko. I yubu lok man ki lok man ma calo gin ma okelo alokaloka, laco buk ni owaco ni tyen lok kikome ma oweko ki laro Lujudaya onongo obedo (lubanga).” (Dorsey 1999: 164)

Tyen lok acel ma kabaka oromo bedo ni openyo pi gin ma kitimo me keto deyo i kom Mordekai aye ni “ngat mo ma tiyo tic ma pire tek bot kabaka onongo gilwongo ni ‘latic maber’, dok bene gicoyo nyinge i kin jo ma konyo kabaka, onongo gimiyi mot botgi ki boŋŋi mabeco, aguragura, jami aruka me jabu, poto mapol, ki jami mukene ma kit meno. Gin onongo tye iye lurok ma gibedo i gang kal dok bene onongo gitwero nongo caro ki boma ducu macalo mic. Ma lubbe ki lok pa Xenophon, yo ma kabaka me Percia onyuto kwede kica obedo ki mic calo aguragura ma tye ki tol ma kiyubo ki jabu, lajuk ma kiyubo ki jabu, lajuk cing, akinakes (pala lucwan) ki dong bongo me jabu.” (“Courts and Courtiers” 2011: Courtiers, citations omitted)

- Aman omoko tam ne labongo ngeyo ki omiiyo deyo bot Mordekai (6:4-11)

⁴ *Pi meno kabaka openyo ni, “Aya ma tye i dyekal?” I kare meno onoyo Aman pud odonyo i dyekal ma woko me gay kal pa kabaka, pi lok ki kabaka pi deyo Mordekai i kom yat ma en oyubo pi deyo Mordekai.*

⁵ *Lutic pa kabaka guwaco bote ni, “Nen, Aman doŋ ocuŋ i dyekal.” Ci kabaka owacci, “Wek en obin.”*

⁶ *Kit meno Aman obino ci kabaka openye ni, “Dano ma kabaka mito keto deyo i kome-ni myero gitim ayo?” Aman otamo kekene ni, “Aya ma kabaka mito miyo deyo makato an?”* ⁷ *Aman owaco bot kabaka ni, “Pien dano ma kabaka mito ni emi deyo iye,* ⁸ *wek gukel boŋŋi me ker ma kabaka oruko, ki aguragura ma kabaka obedo iye, ma giketo lalukana me ker i wiye;* ⁹ *ki wek gimibongo ki aguragura bot ngat acel i kin rwodi pa kabaka ma rwomgi lamal, wek guket bongo i kom dano ma kabaka mito miyo deyo iye, ci gitere i wi aguragura kun giwoto i dye boma, kun giwaco i nyime ni, ‘Man aye kit ma gibitimo kwede i kom dano ma kabaka mito miyo deyo iye.’”*

¹⁰ *Ci kabaka owaco bot Aman ni, “Kwany boŋŋi ki aguragura oyot kit macalo iwaco-ni, ci itim kit meno pi Mordekai ma Lujudaya ma obedo i dog gay kabaka-ni, pe ipot i lok mo ducu ma iwaco.”* ¹¹ *Kit meno Aman okwanyo jor ki aguragura, oruko Mordekai i boŋŋi, ci otero Mordekai i wi aguragura i dye boŋŋo madit me gay kun tito ni, “Gibitimo kit meno i kom dano ma kabaka mito keto deyo i kome.”*

Dul man tye i kin jami ma kelo lworo i buk man. Aman “obino” i lukiko “*me lok ki kabaka pi deyo Mordekai i kom yat ma en oyubo pire*” (tyeng, 4). Ma ka meno, awaka pa Aman dok onyute. Ki awaka, Aman otamo ni laco ma kabaka mito miyo deyo-ni twero bedo en kekene. Aman onongo pe mito cente (nen 3:9); en onongo mito woro (nen 3:2, 5). Pi meno, en owaco ni kabaka omyero oket bongo me loc i kom laco ni, oket laco ni i kom aguragura me ker (ma obi bedo rwom pa kabaka ma oloyo lweny), ki wek laloc pa kabaka ma ki woro loyo obi bedo latic ki otelo laco ma ki woro ni i boma, kun tito kit ma kabaka miye kwede deyo. Jami magi ducu onongo binyuto kit ma kabaka kikome winyo kwede i kom laco-ni. I alokaloka madit atika, Aman omoko tam labongo ngeyo kit ma laco ma en mito neko ni kibi keto kwede deyo i kome, ki lacen ki penyo en kekene me telo dano ma giwoto i dye boma kit ma latic timo kwede ki tito i dye lwak woro ma kimiyo bot Mordekai.¹² Nicakke i kare man, en myero onge ni yubbe mukene-ni pe oballe dok pe ebitwero neko Mordekai kacel ki Lujudaya.

Gin ma otimme ni nyutu cik me Baibul, “*Dat ma kette kene ni edit, gibidwoke piny; ki ngat ma mwolle kene gibimiye doko dit*” (Mat 23:12; nen bene Car 29:23; Luka 1:52; 14:11; 18:14; Yak 4:10). Dok bene obedo lanyut me kwena maber. Aman onongo tye ka yenyo cwak pa kabaka, ento otum woko labongo mitine. Ento, kabaka ma lamal loyo, Yecu Kricito, omoko tamme me bedo mwol dok ogamo tic me bedo latic wek wabed ki rwom ma lamal (Pil 2:5-11; nen bene 2 Kor 5:21).

Obedo gin me aura ni kabaka onongo twero miyo deyo bot Lujudaya i nge keto cik me neko Lujudaya ducu ma i ker-re. Ento, kit macalo Aman onongo peya oloko i kom Lujudaya i kare ma en tye ka lok ki kabaka (en onongo oloko i kom “*dano mogo*” bot kabaka, 3:8), kabaka pe openyo anga ma “*jo mogo*” onongo tye, dok Aman onongo ocoyo cik meno ki lanyut pa kabaka, nen calo kabaka onongo pe oneno cik meno dok onongo pe ngeyo ni “*jo mogo*” ma kibijwerogi-ni aye Lujudaya. Medo i kom meno, pe tye gin mo ma nyuto ni kabaka onongo ngeyo kit ma Aman dag kwede Mordekai (ki Lujudaya).

- Dako pa Aman owaco ni Aman obi poto ka Mordekai obedo Lujudaya (6:12-13)

¹² *Lacen Mordekai odok cen i doggola pa kabaka. Ento Aman ocito paco oyotoyot kun kumo kun oboyo wiye.* ¹³ *Aman otito bot dakone Jerec ki bot lureme ducu gin mutimme i kome. Ci luryeko ki dakone Jerec guwaco bote ni, “Ka Mordekai ma yam icako poto i nyime-ni obedo kaka pa Lujudaya, pe ibiloye, ento ibipoto i nyime ada.”*

Kit ma kabaka miyo kwede deyo bot Mordekai pe nen, i kare meno, me kelo alokaloka mo i kwo pa Mordekai. En odong macalo Lujudaya kun kuro neko en malube ki cik pa Aman. Medo rwom pa Mordekai pe otimme nio ka 8:1-2. Pi meno, Mordekai odwogo cen i kabedo ma en obedo iye i kare ma owinyo pi cik me neko Lujudaya—i doggola pa kabaka (nen 4:1-2).

Aman odok paco ki lewic. Umo wic onwongo obedo yoo me nyutu koko, lewic, ki tim me lewic (nen 2 Cam 15:30; Jer 14:3-4). En pe onongo kwe cwiny mo ki bot dakone kacel ki lureme. Ma ka meno, gin gutito pi to pa Aman i yoo me lanebi.

PENY ME ANYWAKA

1. Lok i kom kit ma Lubanga tiyo kwede ki neno “jami ma rwatte” me kelo anyim yubbe i lobo. In dong ineno gin ma tye ka time ni i kwo ni?
2. Lok i kom kit ma Lubanga tiyo kwede ki lok me aura ki lok me aura me kelo anyim yubbe i lobo. In dong ineno gin ma tye ka time ni i kwo ni?
3. Nen dok ilok i kom lok ada ni Lubanga twero tic ki jo ma pe gubedo Lukricitayo me tito lok ada (nen bene Jon 11:49-51).

H. Cam me aryopa pa Esta okelo neko Aman (6:14-7:10)

Esta onongo ocikke me tito mitine i karama me aryone. I karama meno en otimo gin ma en mito i yoo ma oweko kabaka obedo ki akemo i kom yub meno, dok Esta onongo twero doto Aman ni obedo lakwor, lakwor, dok latim aranyi. Man oweko kabaka omiyo cik ni kinek Aman i kom yat ma en oyubo me neko

---

¹² Miyo deyo man bot Mordekai obedo gin mukene ma rwatte ki lok pa Yucepu. Mordekai oruko jor me ker ki lalukana me jabu i wiye dok ongweco i kom aguragura acel pa kabaka. I yoo acel-lu, i kare ma kimedo rwom me loc pa Yucepu i Ejipt, en onongo ruko bongo me ker, kiruko nyonyo jabu i ngute, dok en ongweco ki gadigadi lweny pa kabaka (Acak 41:42-43).

Mordekai i kome.

- I karama me aryone, Esta onyuto ka maleng ni Aman aye obedo ngat ma tye i nge yub me neko en kacel ki jone (6:14-7:6)

¹⁴ *I kare ma pud gitye ka lok kwede, lutic pa kabaka gubino ci gukelo Aman oyotoyot i karama ma Esta oyubo.*

¹ *I kare meno kabaka ki Aman gubino ka mato kojo vino kacel ki daker Esta.* ² *Ci kabaka owaco bot Esta i nino me aryone bene i kare ma gitye ka mato kojo vinogi i karama, “Gin ango ma imito, Daker Esta? Ki bi mini. Ki gin ango ma imito? kadi wa nuu ker bene gibitimo.”* ³ *Ci daker Esta ogamo ni, “Ka onono gum i nyimi, Ai kabaka, ka ce ber, wek gimiyi kwona macalo gin ma alego, ki lwakka macalo gin ma alego; ⁴ pien doj gicatowa woko, an kacel ki jona, wek gibal jami wa woko, wek ginakwa woko, wek gibal jami wa woko.”* *Kono kono gicatowa macalo opii, coo ki mon, onongo abi bedo mot, pien peko ni pe obi rwate ki akemo pa kabaka.”* ⁵ *Lacen kabaka Akacwero openyo daker Esta ni, “En aya, dok tye kwene, nat ma twero timo kit meno?”* ⁶ *Esta owaco ni, “Aman man ma kite rac-ci en lakwor ki lakwor!”* *Ci lworo omako Aman matek i nyim kabaka ki daker.*

Pol kare, wele onongo ki tero gi i kwer me cam me tung kumalo, pi meno **tyeng. 14** pe obedo gin manyen. Ento, lok ma kiloko i kom “yot” ma kikelo kwede Aman i karama twero nyuto ni en onongo pe ki kare me yubo kome i nge lewic ma en onongo ki lok pa dakone me agikki.

Nen kit ma kongo vino obedo gin ma pire tek kwede i yub me buk ni. Onwongo obedo i kare ma kabaka onwongo tye “*yomcwiny ki kongo vino*” (**1:10**) ni en omiyo cik ni Vasti obin ki nyute; kwero ne oweko Esta odoko daker. I kare-ni, ma gitye ka mato kongo vino, kabaka dok openyo Esta gin ma en mito; i kare ni en ogamo, ki lagam ne obi kelo to pa Aman ki laro Lujudaya.

Nen bene kit ma Esta ogamo kwede lok ki kabaka ki diro. En tye ka waco bote ni en obi miye “*kadi wa nuu pa ker ni*” (**tyeng. 2**) onongo obedo lanyut maber ni en pud tye ka gwoko cwak pa laco ni. Ento, en pe oloko cutcut i kom cik me neko Lujudaya ducu dok openyo ni kabaka myero okwano cik meno woko. Ma ka meno, en onongo tye ki woro. En oyabo i **tyeng. 3** kun waco ni, “Ka anongo gum ki boti, ai kabaka, dok ka ber kabaka.” En dok openyo pi gin mo ma, labongo kabaka ngeyo gin mo keken, en onongo myero omi, gin ma en aye, “*wek ki mi kwo na macalo gin ma apenyo.*” En dong cut cut oketo kwo ne kacel ki kwo pa dano ne, “*ki jo na ma calo lega na.*” Kadi wa i kare ni, en pe owaco atir ni en obedo Lujudaya.

Medo ikom meno, labongo miyo kare bot kabaka me gamo, en cut cut omede ki tito pingo man obedo lapeny ne. I timo meno, en owaco ni tye pi ber bedo pa kabaka me miyo gin ma en openyo: “*pien doj gicatowa woko, an kacel ki jona, wek gibal jami wa woko, wek ginakwa woko, wek gibal jami wa woko. Kombedi ka onongo ki cato wa macalo opii, co ki mon, onongo abi bedo mot, pien peko ni pe obi rwate ki akemo pa kabaka.*” (**tyeng. 4**) Lok ma en oloko i kom “cato”—ni cung i kom talanta 10,000 me ryal ma Aman ocikke me culo pi jwero Lujudaya (**3:9**). Lok ne ni ka onongo ki cato “wan” macalo opii keken kubbe ki lwakke. Ento omyera iniang ni en, doki, pi olwongo kome onyo jo ne ma calo Lujudaya. Kit ma kinyuto kwede con, kit ma Aman onongo peya owaco bot kabaka ni jo ma en mito nekogi—ni gubedo Lujudaya, twero bedo ni kabaka onongo pud pe ngeyo ni jo ma kibinekogi-ni gubedo Lujudaya. Esta tye ka miyo lega ne ma calo “me kene” kit ma twere. Lok pa dako ni en onongo pe obi balo kabaka “*kono onongo gicato wa macalo opii*” nyutu ni en tye ka kwero lok i kom kabaka ento bene lok ada ni. ka jo ne onwongo gubedo opii pa kabaka, en onwongo obi nongo adwogi maber ki i tic gi; kadi bed kumeno, ka ki keto lanyut me too, kabaka obi rwenyo tic ki cente madwong.

Penyo pa kabaka ni ngat ma otamo ni otimo man nyutu ni en onongo pwod pe oniang maber ni Esta onongo tye ka lok i kom cik me neko Lujudaya-ki Esta onongo pe oloko i kom cik meno nyo i kom kabaka ma onongo tye ka nywako iye. Ento, i kare ma kabaka openye, Esta ogamo cutcut, “*Aman ma kite rac-ci obedo lakwor dok lamone-ni!*” Lworo omako Aman matek, pien en oniang ni gin ma Esta owaco—ni dong kimoko woko. Gin ni weng poyo wiwa i kom lanebi Natan ma tye ka tito lok i kom laco ma lalonyo ma otero latin romo matidi pa laco ma lacan—ni me miyo cam bot welo pa laco ma lalonyo—ni (**2 Cam 12:1-4**). I kare ma Natan otyeko yubu gin ma tye ka time ki Daudi kiniga omake matek, Natan owaco “*In aye laco ni!*” (**2 Cam 12:7**)

- Kabaka ociko ni kiguro Aman i kom yat ma onongo kiyubo pi deyo Mordekai, ci en (7:7-10)

⁷ *Kabaka ocaho mato kojo vino ki kinigane, ci odonyo i potome gay kal; ento Aman obedo ka lego kwone ki bot daker Esta, pien onono oneno ni kabaka doj oyubbe me timo gin marac i kome.* ⁸ *I kare ma kabaka oa ki i potome gay kal odwogo ka ma gitye ka mato iye kojo vino, Aman onono opoto piny i wi kitanda ka ma Esta tye iye. Lacen kabaka owacci, “En bene bimonyo daker kacel kweda i ot?”* *I kare ma*

*lok pa kabaka oa ki i dog kabaka, guumo way Aman.*⁹ *Cutcut Karbona, yat acel i kin lutic ma gikolo ma onongo tye i nyim kabaka, owacci, “Nen, yat me deyo dano tye i ot pa Aman ma borre romo futi pyerabic, ma Aman oyubo pi Mordekai, ma oloko lok maber i kom kabaka-ni.” Ci kabaka owaco ni, “Wuje woko i kome.”*¹⁰ *Kit meno guguro Aman i kom yat ma yam en oyubo pi deyo Mordekai, ci kiniga pa kabaka ogik woko.*

Weko kabaka me donyo i pototo me ot kabaka twero bedo ni pien en onongo tye ki akemo madwong ma pe twero lok ki/nyo en onongo mito kare me tamo ngo ma myero etim i kom Aman. Nen ni Aman peya oloko. Dok, gin ma otimme ni rom ki gin ma otimme i acaki me buk ni ki Vasti. Ki kunnu, kabaka otimo gin mo oyotoyot dok pe openyo Vasti tyen lok me kwero bino i karama pa kabaka. Kany, kabaka oa woko oyotoyot ki en pe openyo Aman, “*Onongo itwero timo gin ma kit meno nining?*” Ka onongo en otimo kit meno, Aman twero bedo ni onyuto jami ducu ma en owaco bot kabaka i **3:8-9**, onongo twero waco bot kabaka ni kabaka omiyo cing kabaka me keto cik meno i tic dok onongo owaco bot Aman ni “*dano bene [gitye megi] me timo kwed gi kit ma imito*” (**3:11**), onongo twero poyo wi kabaka ni gin aryo-ni gubedo ka mato kongo i kom cik meno (**3:15**), ki onwongo twero tyeko ki waco gin mo ma calo, “*Onongo pe atye ki tam mo keken ni Esta obedo Lajudaya. En pwod pe owaco lok meno—bot an onyo bot in. Ka onongo angeyo meno, onongo pe abimiyo cik meno (i kit ma kimiyo kwede).*”

Aa pa kabaka oyot oyot me cito i pototo me gang pa kabaka bene twero bedo ni omine kare me tamo jami, keto jami kacel, niang ni gin ma Esta onongo tye ka lok iye obedo cik ma en, en kikome, onongo oye, ki miyo kare bot Aman. Kit ma jami obedo ka timme kwede, kadi bed kumeno, Aman pe obedo ki kare me tito lokke. Gin ma en onongo twero timone aye me lego pi kwone, pien “*en oneno ni kabaka omoko tam me timo gin marac i kome*” (**tyeng. 7**). Ento, i kare ma en opoto piny i wi kitanda ka ma Esta onongo tye iye, kabaka otamo ni gin ma Aman otimo-ni onongo tye ka temo buto ki daker. “Lok” ma oa ki i dog kabaka—“*En obi jemo i kom dako ma tye kweda i ot?*”—onwongo obedo ngolo kop me to bot Aman. Kit ma Aman oumo kwede wange-ni onyuto ni en onongo bito woko. Kit ma jami otimme kwede ni nyutu ni tyen lok me ngolo kop me to obedo ni kabaka onongo tye ki tam ma pi atir ni Aman otimo buto ki dako, ento pe cik me neko Lujudaya weny ma tye iye dako. Nen kong gin mo i kom lok man: “Esta obedo mot i kare ma Kabaka odoto Aman ni tye ki miti marac i kome (twero bedo ni obedo lok mo ma pire tek loyo i tekwaro), i kare ma lok me gwokke ki bote onongo twero loko kit ma jami ducu tye ka wot kwede” (Lehrman 1958: 92).

Ma lubbe ki neko Aman ma kiloko iye i **tyeng tyeng. 9-10**, Josephus owaco ni ngat acel i kin lutic ma okelo Aman i karama ni oneno yat ma Aman ogero pi Mordekai ki en oniang ki bot latic pa Aman acel pi tyen lok me yat ni; pi meno, en onongo twero tito lok man bot kabaka (Josephus 1987: *Ant.* 11.260-268). Man obedo gin mukwongo ma onyuto ni kabaka oniang pi miti pa Aman me neko Mordekai. Kit macalo kabaka onongo pud peya omiyo deyo bot Mordekai pi laro kwone, man tito kit ma en ogamo kwede oyotoyot, “*Ket en i kome.*” Man obedo acel i kin labol mapol ma kicoyo i Baibul i kom cik man, “*Awaka bino ma peya gineko dano; ki cwiny me awaka ma peya ipoto*” (**Car 16:18**). Semenye owaco ni, “Ka onongo en [Aman] oyubbe me cayo lok ada ni Mordekai pe tye ka miyo woro bote, onongo pe biyubo yub me lweny i kom Lujudaya dok onongo wabibedo ka kwano lok mapat” (Semenye 2006: 566). Jami ma otimme kany bene nyutu cik ma rwate, “*I tic me cinge kikome dano ma kite rac gimoko i owic*” (**Jab 9:16b**) ki “*Tim maraco ma en otimo bidwogo i wiye, ki tim gerone bipoto i kome kikome*” (**Jab 7:16**).

PENY ME ANYWAKA

1. Wunyam kit ma Esta omiyo kwac bot kabaka ki diro dok ki diro. Tika tye pwony mo ma wanongo ki i lok man?

2. Nen tic ma timo jami oyoto ki timo gin mo labongo tam otiimo i lok man. Kabaka olwoŋo Vasti obino i karama; I kare ma en okwero, en pe openye tyen lok ento oyot ki oyot oyot okwanyo en woko ki i tic me bedo dako pa kabaka. I kare ma Aman oneno ni Mordekai pe woro wiye, en pe oweko meno otimme, dok bene pe otimo gin mo ma myero otim i kom Mordekai, ento oketo yub me neko Lujudaya ducu. I kare ma Esta odoto Aman i karama me aryo, kabaka oweko karama oyotoyot ki i kare ma en odwogo oyotoyot omoko tam ni Aman tye ka nywaro Esta ki ociko ni kinek Aman cut cut—labongo miyo kare bot Aman me tito gin mo keken ma en otimo.

- Pwony ango ma wanongo ki i lok man?

- Jami magi pat ki kit ma Mordekai gin ki Esta gutimo kwede nining?
- Lok pa Esta onongo bibedo pat nining ka, i kare mo keken i yo, kabaka ki/nyo Aman onongo pe gutimo gin mo oyotoyot dok oyotoyot?

3. Lok i kom labol mukene ma tye i Baibul ki kwo ma meg i kom cik ma igi lac, “*Awaka bino ma peya gineko dano; ki cwiny me awaka ma peya ipoto*” (**Car 16:18**), “*I tic me cinge kikome dano ma kite rac gimoko i owic*” (**Jab 9:16b**), ki “*Tim maraco ma en otimo bidwogo i wiye, ki tim gerone bipoto i kome kikome*” (**Jab 7:16**).

4. Gin ma otimme ni okelo lok mukene: Esta obedo mot i kare ma kabaka otamo ki doto Aman ni en tye ka temo nywaro en. En onongo tye kakare me bedo mot? Pingo onyo pingo ku?

- Kit ma Esta obedo mot kwede rom aroma ki lumony me Ejipt ma guloko lok goba bot Parao wek lutino awobe me Ibru gukwo (**Nia 1:15-21**) ki Rakab ma oloko lok goba bot kabaka me Jeriko ki jone i kom lurot piny pa Luicrael ma en okanogi (**Yoc 2:1-22**). I gin acel acel, Lubanga ogoyo laa i kom jo ma guloko lok goba nyo gukano lok ada. I keto labol magi kacel nining ki lok me Baibul ma wacciwa ni pe myero walok lok goba (labole, **Nia 20:16; Levi 19:11; Jab 119: 163; Car 12:22; Jon 8:44; Ep 4:25; Kol 3:9**)?

I. Kimedo rwom pa Mordekai i kabedo pa Aman, dok kiminigi twero bot Lujudaya me gwokke kengi ki me neko lumonegi (8:1-17)

I cura 8, alokaloka madit otimme. Lonyo, twero, ki rwom ducu ma Aman onongo tye kwede dong kikwanyo woko ki bot Aman ci kimiyo bot Mordekai gin ki Esta. Esta gin ki Mordekai guyubo cik manyen ma rwatte ki cik pa Aman—i kare man Lujudaya gitye ki twero me gwokke kengi ki me “neko, neko, ki tyeko” lumonegi. Esta gin ki Mordekai guyubo cik ma romo ki cik pa Aman—i kare man Lujudaya tye ki nongo me gwoko kengi ki me “neko, neko, ki tyeko” lumonegi.

- Mordekai ki medo rwom me tic i gang pa Aman (8:1-2)

¹ *I nino meno kabaka Akacwero omiyo ot pa Aman, ma lamerok pa Lujudaya, bot daker Esta; ci Mordekai obino i nyim kabaka, pien Esta onono onyuto bote kit ma Mordekai obedo kwede.* ² *Kabaka okwanyo agit me agit ma onono en okwanyo ki bot Aman, ci omiyo bot Mordekai. Ci Esta oketo Mordekai me loyo ot pa Aman.*

I tyeng magi, alokaloka madit mukene otimme. Esta otito wat i kin en ki Mordekai. I ngeye, kabaka omiyo agit me cimme ma yam en omiyo bot Aman, bot Mordekai. Pi meno, Mordekai odoko Laloc me Percia. Lok ma tye i **tyeng 2b** nyutu ni, kit ma kabaka omiyo “*house of Haman*”¹³ bot Esta, miyone bot Mordekai nyuto ni en ogwoko twerone ento ocimo Mordekai me bedo lagwok jami meno. Macalo adwogine, lonyo ducu, rwom me tic, ki twero pa Aman onongo dong tye pa lamone, Mordekai Lujudaya.

- Esta olego kabaka me kwanyo waraga ma Aman oyubo ni (8:3-6)

³ *Lacen Esta dok oloko bot kabaka, oryebbe piny ka tyene, okok kun bako doge bote ni myero ojuk yub marac pa Aman ma jo Agag, ki pulan ma onono en oyubo i kom Lujudaya.* ⁴ *Kabaka oryeyo odoo ker me jabu bot Esta. Kit meno Esta oa ocuj i nyim kabaka.* ⁵ *Ci dako ogamo ni, “Ka ce inen ber, ka kabaka anongo gum ki bote, dok lok man nen ni ber bot kabaka, dok bene cwinya yom i waje, wek gico pi kwanyo waraga ma yam Aman wod pa Amidata ma jo Agag ocoyo me neko Lujudaya ma gitye i dul lobo ducu pa kabaka.* ⁶ *Pien abiciro niñniñ me neno can ma bipoto i kom jona, dok abiciro niñniñ me neno kit ma gityeko kwede lutuwa woko?”*

Kadi bed ni jami pa Aman kimiyo bot Esta dok Mordekai bene kimiyo lanyut me kabaka, cik pa jo Medi ki Percia onongo pe kitwero turo woko (**Esta 1:19; 8:8; Dan 6:8, 12, 15**). Pi meno, cik me neko Lujudaya ducu onongo pud tye ka tic. Kadi bed ni Esta gin ki Mordekai kikomgi onongo gitwero bedo maber, Lujudaya luwotgi ma i ker meno ducu onongo pud gitye i peko kit ma onongo gitye kwede nicakke ma cik man okati kwede. Pi meno, Esta olego kabaka pi Lujudaya. Kit ma en otimo kwede i lega bot kabaka i karama me aryone, Esta dok oloko i kom “*waraga ma ki yubu ki Aman*” (**tyeng. 5**), ento pe loko i kom nywako pa kabaka. En dok miyo

¹³ “*Ot pa Aman*” cung pi jamine ducu.

lega ne bedo ma pire tek. En weng opoto piny i tyen kabaka ci okok (**tyeng. 3**) ki owaco ni, “*An abiciro niññi me neno can ma bipoto i kom jona, dok abiciro niññi me neno kit ma gijwero kwede lutuwa woko?*” (**tyeng. 6**) Josephus medo ni, i kare ma en olego lok man bot kabaka, en bene “onyuto gin ma Aman ocoyo i lobo ducu.” (Josephus 1987: *Ant.* 11.270). Kadi bed ni meno pe tye i lok ma kicoyo i Baibul, ento rwatte ki kit ma kabaka onongo pe ngeyo kwede lok ma tye i cik meno nyo ni jo ma kiyero me nekogi onongo gubedo Lujudaya.

- Kabaka omiyo twero me cwalo waraga i ker ducu ma miyo twero bot Lujudaya me gwokke ki me neko lumonegi (8:7-14)

⁷ *Kit meno kabaka Akacwero owaco bot daker Esta ki Mordekai ma Lujudaya ni, “Nen, doñ atyeko miyo ot pa Aman bot Esta, dok giñabe woko i kom yatariya, pien ononjo oryeyo cije i kom Lujudaya.*

⁸ *Kombeddi dong ico waraga bot Lujudaya kit ma ineno ni ber kwede, i nyiñ kabaka, ci iket cingi i kome ki cing kabaka; pien cik ma gicoyo i nyiñ kabaka dok giketo lanyut i kom kabaka, pe kitwero dwoko cen.”*

⁹ *Kit meno gilwoño lucoc pa kabaka i dwe me adek, ma en aye dwe me Civan, i nino dwe pyeraryo wiye adek; ci gicoyo kun lubo gin ducu ma Mordekai ociko bot Lujudaya, ki luloc, luloc ki ludito ma i dul lobo ducu cakke ki i India nio kwede wa i Ethiopia, 127 dul lobo, ki dul lobo acel acel kit ma coc gi tye kwede, ki bot rok acel acel kit ma coc gi tye kwede, ki bot Lujudaya kit ma coc gi tye kwede ki leb gi.* ¹⁰ *En ocoyo waraga i nyiñ kabaka Akacwero, ci oketo cinge i kome ki cing kabaka, dok ocwalo waraga ki lukwena ma gitye i wi aguragura, ma gitye i wi aguragura ma ladit pa kabaka onywalogi.* ¹¹ *I kin gi kabaka omiyo twero bot Lujudaya ma gitye i boma acel acel me ribbe kacel ki me gwoko kwogi, me neko, me neko ki me neko mony ducu pa dano nyo gamente mo keken ma twero lweny i komgi, ma tye iye lutino ki mon, ki me kwalo jamigi,* ¹² *i nino acel i dul lobo ducu pa kabaka Akacwero, i nino dwe apar wiye adek me dwe me apar wiye ary, (ma en aye dwe me Adar).* ¹³ *Gicoyo kopi me cik i dul lobo acel acel bot rok ducu, wek Lujudaya gubed ma guyubbe pi nino man me culo kwor i kom lumerokgi.* ¹⁴ *Lutic, ma ki oyot ki ki diyo gi pi cik pa kabaka, gucito woko, kun gibedo i kom aguragura pa kabaka; ci gimioyo cik woko i ganj kal madit me Cuca.*

Kit ma onongo tye kwede i kare ma Aman oyubo cik me neko Lujudaya, kabaka pe otimo gin mo keken i yubo cik manyen me lweny i kom cik pa Aman. Ma ka meno, en oketo tic me timo meno i wi Mordekai gin ki Esta.¹⁴ Ma calo cik pa Aman, cik manyen ni ki coyo i nying kabaka Akacwero, ki keto cinge i kom cinge, ki ki coyo i dul lobo 127 ki leb weny ma tye i ker meno (**tyeng tyeng. 9-10** por **3:12**). Cik manyen ni bene orwate ki cik pa Aman pien owaco ni i nino dwe 13 me Adar ki miyo bot Lujudaya twero me “*balo, me neko ki me neko mony pa dano weny ma twero lweny i kom gi, medo ki lutino ki mon, ki me kwalo jami gi*” (**tyeng tyeng. 11-12**; por **3:12-13**).¹⁵ cik ni ki miyo i lobo ducu “*wek Lujudaya gubed ma guyubbe pi nino man me culo kwor i kom lumerokgi*” (**tyeng. 13**), kit ma cik pa Aman okati kwede “*wek gin [jo ducu ma pe gubedo Lujudaya ma gitye i ker meno] gubed ma guyubbe pi nino man*” (**3:14**). Cik man gipoko bot lukwena pa kabaka i dul lobo ducu ki i Cuca, kit macalo yam otimme i kom cik pa Aman (**tyeng. 14**; por **3:15**).

Cik ni ki miyo i nino dwe 23 me Civan, nino 70 ingee cik pa Aman (**tyeng. 9**; por **3:12**). Stephen Noll waco ni nino 70 ni “obi miyo tam bot lukwan pa Jewish pi mwaka pyerabiro ma ki waco ni gubi bedo i opii (Jer. 29:10; cf. Dan. 9:2)” (Noll 1989: 332). Ento, lok ma kiloko i kom mwaka pyerabiro me bedo i opii bene “twero nyuto ni tic manyen pa Lubanga me larowa ki gicikkene bitimme i kom Lujudaya ka gimedde ki kwo i kin lurok. Pe gubedo ki neno me me dwogo cen i Israel.” (Noll 1989: 332) Ka man tye kit meno, en tye lok ma ki umo i kom kanica ki gicikke manyen. Lujudaya pa Esta onongo gibedo i kin Lurok i te loc pa Percia ducu. Gin onongo gitye ka kwo i kin dano, ma kitgi me cwiny ki kit mabeco onongo pat adada ki megii. I yo acel-lu, kanica tye i wilobo weny, lobo ma rwom me cwiny ki kit mabeco pa dano weny ma pat pat ki pa kanica. Ki lok adaa, i yoo mapol, kanica obedo Israel manyen, me ada, me cwiny—coc me cik macon, Israel me kom onongo obedo “lanyut” ki “tipu” (nen Menn 2021: 26-93).

¹⁴ Lok ma tye i **tyeng. 8** tye i wel mapol.

¹⁵ Peny dong okati ma lubbe ki yub ma Lujudaya onongo gitwero miyone “*balo, me neko ki me neko mony pa dano weny ma twero lweny i kom gi, medo ki lutino ki mon.*” Huey owaco ni cik manyen ni “tye ka lok i kom cik pa Aman ma onongo obi kelo neko mon ki lutino pa Lujudaya: . . . Gin manyen-ni oweko Lujudaya gugwokke kengi dok ‘gutyeko . . . moro . . . ma twero jemo i kom mon ki lutino gi’ (8:11)” (Huey 1988: 831n.11). Pi meno, cik manyen-ni nen calo obedo cik me gwoko mon ki lutino ma Lujudaya, ento pe cik me neko mon ki lutino ma pe Lujudaya. Cwak mogo pi gonyo lok man nonge i **Esta 9:15-16**, ma waco ni i kare ma nino me rweny obino, Lujudaya “*pe guketo cing gi i kom jami ma ki kwalo.*” Huey waco ni, “Ka onongo cik pa Mordekai tye iye neko mon ki lutino, kono jami ma ki kwanyo ki bot dano onongo ki bi kwalo” (Huey 1988: 831n.11).

- Lagam pa lwak i kom cik manyen pa kabaka (8:15-17)

¹⁵ *Lacen Mordekai okato woko ki i nyim kabaka kun oruko boŋgi me ker ma bulu ki matar, kun oruko lalukana madit me jabu, ki boŋo camanini ma lamar lamar maberre; ki gaŋ me Cuca guwo ki yomcwiny.*

¹⁶ *Pi Lujudaya onongo tye lero ki yomcwiny ki yomcwiny ki deyo.* ¹⁷ *I dul lobo acel acel ki i gaŋi acel acel, ka ma cik pa kabaka ki cikke oo iye, Lujudaya gubedo ki yomcwiny ki yomcwiny, karama ki nino madito. Jo mapol i kin rok ma i lobo meno gudoko Lujudaya, pien lworo pa Lujudaya opoto i komgi.*

Kit ma onongo tye kwede i kare ma Aman otelo en i dye gudu me Cuca i kare ma kabaka omiye deyo pi laro kwo pa kabaka (**Esta 6:10-11**), Mordekai oa woko ki i nyim kabaka “*i boŋo ker me bulu ki matar, ki lalukana madit me jabu ki boŋo camanini maberre ki ma lamar lamar*” (**tyeng. 15**). Man obedo alokaloka madit atika pi laco ma, kare manok ma okato, oyeco bongo ne ki oruko bongo cola ki buru (**Esta 4:1**). Yomcwiny pa jo me Cuca nen calo obedo pi Lujudaya ma gibedo i Cuca, pien cik manyen-ni onongo twero tic kwede i kom jo ma pe gubedo Lujudaya me Cuca. En aye gin ma **tyeng tyeng. 16-17** ma calo Josephus nyutu (Josephus 1987: 11.284-85).

Dok alokaloka madit mukene ki nyutu i **tyeng. 17**. I kare mukato anged, onongo obedo Lujudaya ma onongo gitye i “*kumo madit*” dok onongo gitye ka “*ri kec, gikok ki dagi; ki jo mapol gubuto i kom bongo cola ki buru*” (**Esta 4:3**). Kombedi, “*onongo tye yomcwiny ki yom cwiny bot Lujudaya, karama ki nino madito.*” Ki tungcel, kombeddi dong jo ma pe gubedo Lujudaya aye gitye ki lworo i kom Lujudaya. Macalo adwogi ne, “*jo mapol i kin rok me lobo meno gudoko Lujudaya*” (**tyeng. 17**). Josephus tito ni “*jo mapol ma i rok mukene yam giliro del kom nyimgi pi lworo Lujudaya, wek gunong larre*” (Josephus 1987: 11.285). Man nyutu ni, kadi bed ni jo mogo ma guloko dini pa Lujudaya onongo gitye me ada, ento jo mukene ma guloko dini meno onongo obedo yo me gwokke keken. Lok ada me loko dano ma kit meno dok obedo lanyut ma ki umo i kom kanica, ma tye ki dano “*ki i kaka ducu ki leb-gu ki dano me wi lobo ducu ki rok ducu*” (**Yabo 5:9**). Tye lok ada bene ni kanica ma nen woko, ma nen tye ki dano ma guloko cwinygi kikome bot Yecu Kricito, ento bene kwako jo ma gukato ki i lanyut me loko cwinygi ma nen woko, ma tye iye batija, ento ma peya guloko cwinygi kikome (nen **Mat 7:21-23**). Cwiny maleng keken aye twero loko cwiny ngat moni.

PENY ME ANYWAKA

1. Kadi wa i kare ma en oloyo Aman, Esta pud onyuto ryeko kacel ki ryeko me lego bot kabaka wek olar Lujudaya. Pwony ango ma wanongo ki i lok man?

2. Ngo ma itamo i kom lok ma ki waco i kom kanica i dul man, ma calo, nino 70 ki loko dini pa jo mapol ma pe gubedo Lujudaya?

J. Lujudaya gujwero lumonegi i kergi ducu, kiguro awobe pa Aman i kom yat, dok kicako kwer me Purim (9:1-32)

Ma lubu cik me aryo pa kabaka, Lujudaya gu loyo ki gu neko lukwor gi i nino dwe 13 me Adar. Kit ma Esta olego kwede, kabaka bene omiyo bot Lujudaya nino mukene i Cuca me neko lukworgi. Mordekai ki Esta gu keto Purim calo kwer madit pa Lujudaya, ma ki kwano ki kwano Ginacoya, miyo mic, ki kwero kwer.

- Lujudaya gi tyeko lumone gi (9:1-10)

¹ *I dwe me apar wiye aryo (ma en aye dwe me Adar), i nino dwe apar wiye adek ma kabaka onoŋo mito cobo cik ki cik pa kabaka, i nino ma lukwor pa Lujudaya onongo gitye ki gen me loyogi, ci Lujudaya kikomgi gubedo ki twero i kom jo ma daggi.* ² *Lujudaya gucokke i gaŋigi ma i dul lobo ducu ma i te loc pa kabaka Akacwero pi keto ciŋgi i kom jo ma gimito timo gin marac i komgi; pe tye ŋat mo ma twero cuŋ i nyimgi, pien lworo omako rok ducu i komgi.* ³ *Kadi wa rwodi ducu ma i dul lobo ducu, luloc ki luloc ki jo ma gitiyo tic pa kabaka bene gukonyo Lujudaya, pien onoŋo lworo omako Mordekai i komgi.* ⁴ *Ada, Mordekai onwongo tye dano madit i ot pa kabaka, ki nyiŋe oywek i dul lobo ducu; pien dano Mordekai omedde ki dit twatwal.* ⁵ *Kit meno Lujudaya guneko lumerokgi ducu ki pala lucwan, ginekogi woko, ginekogi woko; dok gutiyo gin ma cwinygi mito i kom jo ma daggi.* ⁶ *I gaŋ kal madit me Cuca Lujudaya guneko dano miya abic,* ⁷ *ki Parshandatha, Dalphon, Aspatha,* ⁸ *Poratha, Adalia, Aridatha,* ⁹ *Parmashta, Arisai, Aridai ki Vaizatha,* ¹⁰ *litino awobe apar pa Aman wod pa Amedata, lakwor pa Lujudaya; ento pe guketo ciŋgi i kom jami ma guyako.*

I tyeng magi waneno kit ma jami twero lokke kwede oyotoyot. Tyeng magi nyuto ka maleng ni adage i

kom Lujudaya onongo pe tye i kom Aman keken. Ma ka meno, lukwor gi onwongo tye i kin lobe mapol (nen **tyeng tyeng, 1, 2, 5, 6**; nen bene **tyeng, 16**). Pi dongo pa Mordekai, lutela me lobe onongo dong gikonyo Lujudaya. Kadi bed ni cik pa kabaka ma cwako Lujudaya onongo omiyo botgi twero me kwanyo jami pa lumonegi (**Est 8:11**), gin pe gutimo kit meno. Man nyutu ni gin ma onongo gi tye ka timone ni pe obedo me nongo cente.

- Esta olego bot kabaka ni omyero ki guro awobe apar pa Aman i kom yat ki bot Lujudaya me Cuca ni ki miini nino mukene me neko lukwor gi; lok ma ki penyo ni ki yer (9:11-15)

¹¹ *I nino meno wel dano ma ginekogi i gay kal me Cuca gitito bot kabaka.* ¹² *Kabaka owaco bot daker Esta, “Lujudaya guneko dano miya abic ki awobe pa Aman apar i gay kal me Cuca. Gin ango ma dong gutimo i dul lobo pa kabaka mukene-ni! Man dong gin ango ma ipenye kwede? Ki bi miini bene. Ki ngo ma imito medo? Ki bi timo bene.”* ¹³ *Ci Esta ogamo ni, “Ka in kabaka ber, wek diki bene Lujudaya ma gitye i Cuca guti kit ma giciko kwede tin-ni, wek awobe pa Aman apar gigurogi woko i kom yat.”* ¹⁴ *Kit meno kabaka ociko ni myero giti kit meno; ki cik okati ki i Cuca, ki awobe pa Aman apar ki neko gi i kom yat.* ¹⁵ *Lujudaya ma onono gitye i Cuca gucokke kacel i nino dwe apar wiye anwen me dwe me Adar, ci guneko jo miya adek i Cuca, ento pe guketo cinji i kom jami ma yakogi.*

I nge tito ni Lujudaya guneko co 500 kacel ki awobe apar pa Aman i Cuca, kabaka omiyo twero bot Esta me koko doki. En olego ni kimi bot Lujudaya nino mukene me neko lumonegi i Cuca ki dok ni awobe apar pa Aman—kadi bed ni onongo dong kinekogi woko—kibigurogi i kom yat ma Aman ogero. Kabaka oye gin ma ki penyo ni. Guro awobe apar pa Aman ma guto ni obedo yoo me balo jo me ot pa Aman i dye lwak, me ciko jo me Cuca, ki/onyo twero bedo ni obedo gin ma gengo aunauna i kom Lujudaya. Nino meno ma kimedoni oweko Lujudaya guneko lumonegi 300 mukene. Dok, kadi bed kumeno, gin gu tiyo ki kwanyo jami mo kiken ma ki kwalo.

- Lujudaya gi yubu nino 14-15 me Adar me kwere ki yomcwiny (9:16-19)

¹⁶ *I kare meno Lujudaya mukene ma gitye i dul lobo pa kabaka gucokke kacel, me gwoko kwogi ki [kwanyo lumonegi woko ki i komgi, ki neko jo 75,000 ma onongo gidaggi; ento pe guketo cinji i kom jami ma guyako.* ¹⁷ *Man otimme i nino dwe apar wiye adek me dwe me Adar, ka dok i nino dwe apar wiye anwen giywe, ci giloko odoko nino me karama ki yomcwiny.*

¹⁸ *Ento Lujudaya ma onono gitye i Cuca gucokke i nino dwe apar wiye adek ki apar wiye anwen me dwe acel-lu, ci guywe i nino dwe apar wiye abic ci guketo nino me karama ki yomcwiny.* ¹⁹ *Pi meno Lujudaya ma gibedo i caro, ma gibedo i gani ma i caro giketo nino dwe apar wiye anwen me dwe me Adar bedo nino me yweyo ki camo cam ki cwalo cam bot lawote.*

Pi nino ma gimedo ma gimiyu bot Lujudaya me Cuca me neko lumerokgi, omiyo nino madito pa Lujudaya ma gibedo i caro ki ma gibedo i boma opoto i nino mapat pat: 14 Adar i caro ki 15 Adar i Cuca. I kom weng, kineko dano 75,800 ma pe gubedo Lujudaya. Ento, dok bene, Lujudaya pe gukwanyo jami pa lumonegi.

- Mordekai ki Esta gucwalo waraga i ker ducu kun giketo 14-15 Adar macalo nino madit me Purim (9:20-32)

²⁰ *Mordekai ocoyo lok ducu ma otimme, ci ocwalo waraga bot Lujudaya ducu ma gibedo i dul lobo ducu ma kabaka Akacwero tye iye, macok ki mabor,* ²¹ *kun miyo gi twero me kwero nino dwe apar wiye angwen me dwe me Adar, ki nino dwe apar wiye abic me dwe acel-lu, mwaka ki mwaka,* ²² *pien i nino meno Lujudaya gukwanyo lukworgi woko, dok onongo obedo dwe ma giloko ki i cwerwiny me doko yomcwiny, ki me koko me doko nino me yweyo; ni omyero gu lok ni obed nino me karama ki yomcwiny ki cwalo cam bot lawote ki mic bot lucan.*

²³ *Kit meno Lujudaya gucako timo gin ma yam gucako timone, ki gin ma Mordekai ocoyo botgi.*

²⁴ *Pien Aman wod pa Amedata, ma jo Agag, lakwor pa Lujudaya ducu, onono opiro lok i kom Lujudaya me nekogi woko, ci obolo kwir me Pur, ma en aye kwir, pi yeyogi ki tyekogi woko.* ²⁵ *Ento i kare ma kabaka oniang, ci ociko ki waraga ni yub marac ma en oyubo i kom Lujudaya myero odok i wiye, dok ni en kacel ki awobene myero kigure i kom yatariya.* ²⁶ *mumiyo gilwoyo nino meno ni Purim pi nyiy Pur. Dok pi cik ma tye i waraga man, gin ma guneno i lok man ki gin ma otimme i komgi,* ²⁷ *Lujudaya guketo kit me tekwaro pi gin ki pi likwayogi ki pi jo ducu ma guribbe kwedgi, wek pe guwek kwero nino aryo magi kun lubo cikgi ki kare ma giciko mwaka ki mwaka.* ²⁸ *Kit meno nino magi myero gipo iye, dok*

gikwergi i kare pa likwayogi ducu, i doggola ducu, i dul lobo ducu ki i gajji ducu; ki nino me Purim ni pe obi rweny woko ki i kin Lujudaya, onyo wic gi pe obi rweny woko ki bot likwayo gi.

²⁹ *Lacen daker Esta nya pa Abikail, kacel ki Mordekai ma Lajudaya, gucoyo ki twero ducu me moko waraga man me aryone madok i kom Purim.* ³⁰ *En ocwalo waraga bot Lujudaya ducu, i dul lobo miya acel ki pyeraryo me ker pa Akacwero, ma en aye lok me kuc ki me ada,* ³¹ *me keto nino magi me Purim i kare ma giciko, macalo Mordekai ma Lajudaya ki daker Esta yam guketo pi gin kikomgi ki pi likwayogi, ki cik pi kare me ri kec ki kokogi.* ³² *Cik pa Esta oketo kit me kwer me Purim, ci gicoyo i buk.*

Kwero nino madit me Purim onwongo ki moko ki Mordekai ki Esta (**tyeng tyeng. 20, 29-32**). Nying Purim oa ki i bolo kwir, ma ki lwongo ni “Pur,” ma Aman otimo me moko nino (13 Adar) ma Lujudaya gubi lwenyo iye (**tyeng tyeng. 24-26**). Purim onongo ki bi kwero i nino dwe 14 ki 15 me Adar, ma oweko ki ribo nino ma Lujudaya ma i caro ki Lujudaya ma i Cuca gi kwero iye (**tyeng tyeng. 20-21**). Purim obedo kwer ma mite ki ma pe gik (**tyeng. 21, 28, 31**). En omyero obed ma opong ki “*camo cam ki yomcwiny, cwalo cam bot lawote ki mic bot lucan*” (**tyeng. 22**). Buk me apocryphal me **2 Maccabees** lwongo Purim ni “Nino pa Mordekai” (**2 Macc 15:36**).

Purim ki kwero nio wa tin ki Lujudaya ma i wilobo lung. Obedo kwer ma dano maro adada. En, kacel ki Hanukkah, ki lwongo ni “nino” kwer “pien tic ki yee iye” (Lehrman 1958: 70). Rabbi S. M. Lehrman waco ni Purim “pe ki yubu me poyo wic me culo kwor, culo kwor ki rweny pa lukwor wa, ento me gwoko gen me loyo gin ma tye atir i tam wa” (Lehrman 1958: 62). Keto kec ki timo i nino dwe 13 me Adar me poyo nino 3 pa Esta me kec (**Esta 4:15-17**). Lacen i nino dwe 14-15 me Adar, kikwano wang Ginacoya, kimiyo mic, dok “myero gicam, gimat dok gubed ki yomcwiny i nino me Purim” (Lehrman 1958: 65). Ma lubu kwano ginacoya, Rabbi Menachem Posner owaco ni “kit ma Mordekai owaco kwede, Megillah [ma en aye, Buk pa Esta] ki kwano i nino me Purim: tyen acel i dyewor me Purim, ki doki i nino ma lubo meno. Kwano Megillah kicako dok lubo ki mot ma pire tek”; medo i kom meno, “Man obedo mitzvah [cik] me winyo kwan me Megillah ducu” (Posner 2024: What We Do With It) Ma lubu miyo mic, Posner owaco ni jami ma lubo ni obedo mitzvahs: “Cwalo *mishloach manot* (mic me gin acama), cam ma romo dul aryo bot ngat acel. poko *matanot la’evyonim* (mic bot lucan) bot dano aryo ma lucan.” (Posner 2024: What We Do With it) Ki lok macek, “Purim obedo kwer ma ki keto iye pwony ma pire tek me dini pa Lujudaya, niye, gen ki kica” (Lehrman 1958: 70). Lehrman gik ki lok ni, “Wan wa kwero nino me Purim me poyo wiwa i kom pwony ma pe watwero weko wiwa wil iye. Ma pire tek loyo i kin gi tye ni Lujudaya pe twero loko gen i kom teko pa dano pi niye ma pe lokke i kom Lubanga” (Lehrman 1958: 95). Pwony meno gudo Lukricitayo bene.

Lokke “*ki i cwer cwiny me doko yomcwiny, dok ki i kumo me doko nino madito*” (**tyeng. 22**) obedo wi lok mukene onyo labol ma nyutu lok me kwena maber. Tyen lok acel tye ni, kit ma Rabbi Lehrman owaco kwede, tye “lok ma ki waco i Talmud ki Midrash ni kwer [me Purim] obi, calo Lujudaya kikom gi, balo kwo ma labinaka. Poet and philosopher join in acclaiming Purim as eternal.” (Lehrman 1958: 60) Moses ben Maimon (1138–1204), ma ki ngeyo ni Maimonides, ngat acel i kin lupwonye me Torah ma gubedo ki ngec madwong i kare me Middle Ages, ocoyo ni, “Kadi bed ni tam weng ma mako peko ma dano wa okato ki iye obi rweny woko, . . . kwero nino me Purim pe bibedo nono” (Maimonides 2024: 2.18).

Kit ma onongo tye kwede i kom Lujudaya i lok ma mako Purim, i Beatitudes Yecu owaco, “*Wutye ki gum, wun jo ma wukok kombbeddi, pien wubinyero*” (**Luka 6:22**). Man onongo ki tamo i cik macon ma loko i kom bino pa Meciya (nen **Ic 9:3; Jek 9:9**). Watye i kare pa Meciya kombedi. Ento, pud wamedde ki kato ki i bal, pekki, cwercwiny, ki dong to. Pi meno, nyero ma Kricito oloko iye ni obi bedo tye pi naka, mukwongo i polo ki dong i polo manyen ki lobo manyen. I ngeye kumo, koko, arem, too, cen, nyo bal bibedo pe matwal (nen **1 Kor 15:26; Yabo 21:4; 22:3**). Kit ma Cornelis Venema owaco kwede, “Ka bal ki adwogi ne pe, jo pa Lubanga gubi ngeyo yomcwiny ma pe gik ki yomcwiny i bedo pa Lubanga” (Venema 2021: A New Heaven And A New Earth).

PENY ME ANYWAKA

1. Itamo ningo i kom kwac pa Esta ni Lujudaya me Cuca myero kimi bot Lujudaya me Cuca nino mukene me neko lumonegi ki dok ni myero kiguro kom awobe pa Aman apar ma guto i kom yat i dye lwak?
2. Ngo ma itamo i kom nino madito ma jenge i kom neko dano alip mapol ata?
3. Lupwonye Lehrman ki Posner gu tito jami ma mite ki pwony me Purim. Jami magi pore nining ki kwer pa Lukricitayo me Karama ki Easter?

4. Purim onwongo pe obedo kwer ma ki keto i Torah (buk abic pa Moses), ento ki cako lacen. Tika itamo ni tye kwer mogo pa Lukricitayo ma kiromo kwerogi mapat ki Karama ki Easter? Ka tye kumeno, ngo ma romo bedo ni ki in itamo ni omyero ki kwer gi nining?

K. Kit ma Mordekai dit kwede (10:1-3)

Cura me agiki ni tye calo lok me agiki me lok ni. Lok ma mako kabaka i **tyeng. 1** tyeko buk ni ki lok acel ma buk ni oyabe kwede, kun loko i kom teko pa kabaka ki kero ne me nongo lonyo. Ki tungcel, lok ma kiloko i kom Mordekai i **tyeng tyeng. 2-3** tyeko buk ni ki tito lok ma mako alokaloka madit ma otimme; Mordekai ocako tic macalo Lajudaya ma kitero i opii i lobo mukene kun gwoko latin awobi ma wonne kic wek obed ngat me aryo ma tek loyo i ker me Percia ducu dok ma pire tek loyo i kin Lujudaya ducu.

- **Teko pa kabaka (10:1)**

¹ *I kare meno onoŋo kabaka Akacwero oketo mucoro i kom lobo ki i dog nam.*

Buk man oyabe ki lok i kom kit ma kabaka onyutu kwede jami ducu “*lonyo me deyone me ker ki deyo me deyone madit*” pi nino 180 (**1:4**). Buk man gik ki tito botwa yo acel ma pire tek kit ma en onongo kwede lonyo meno ducu—ki “culo mucoro” i kom lobo ki i dog nam. Lok ni “mucoro” ki tiyo kwede i kabedo mukene me “culo mucoro ma ki diyo dano onyo tic ma pe ki mito” (Huey 1988: 839; nen **Nia 1:11; 1 Luker 5:13; 9:15, 21; 2 Tekwaro 8:8**). Pi meno, lonyo pa kabaka onongo pe tye “*lonyo me deyo me kerre ki deyo me deyone madit*” ento onongo ki nongo ki i kom lonyo ki tic pa dano mukene. Culu mucoro twero bedo gin ma mite pi gamente ki lobe me bedo tye, ento i agiki culu mucoro weng ki gamente weng ki cwako ki teko ki teko. mogo gi loko lok ma mako en ki mogo gi loko lok ma pe nen, ento gin ma pire tek tye acel (nen **Rom 13:4**).

- **Kit ma Mordekai dit kwede (10:2-3)**

² *Lok ducu ma en otiyo pi twerone ki tekone, ki lok ducu i kom dit pa Mordekai ma kabaka omede kwede malo, gityeko coyone i buk me Tekwaro pa Luker me Media ki me Percia?.* ³ *Pien Mordekai Lajudaya onoŋo obedo dano me aryo i nge kabaka Akacwero, en dano madit i kin Lujudaya, dok dano ma i wadine mapol gipwoyo, dano ma yam obedo ka yenyo gin maber pi lwakke, dok bene onoŋo loko pi ber bedo pa rokke ducu.*

Kit macalo lonyo pa kabaka onongo pe obedo “mege” kikome, kit meno bene dit pa Mordekai onongo pe obedo “mege” kikome.” Kit ma tyen. 2 waco kwede, “*kabaka otero en anyim.*” Tye kit meno pi wan weng. Dano weng tye ki mic mogo, kero, rwom, tic, ki mukene. Ento, i agiki ne, pe obedo mewa. Lubanga tye ki twero i kom jami ducu dok tye ka tic matek i kwo me lobo ducu; yubbe tye ma otum ki tye ma opong, ki en moko ki timo gin mo me kelo yub ni i agiki (nen **1 Tekwaro 29:11-12; Yubu 12:13-25; Jab 103:19; Ic 40:21-26; 46:9-11; Dan 4:35; Tic pa Lukwena 4:27-28; Rom 9:14-24; Ep 1:11; Yabo 17:14-17**). En tingo jo mogo malo ci keto jo mukene piny (1 Cam 2:7); En loyo rok ducu (**2 Tekwaro 20:6; Jab 33:10-11; Ic 40:23-25**); En tugo cwiny dano, keto tam i tamgi, dok loko cwinygi (**Ejira 6:22; Nek 2:12; 7:5; Jab 105:25; Ic 44:28; Ag 1:14**). Twero me locce kwako bedo ki twero kadi wa i kom tam maraco ma dano gumoko (**Acak 45:5-8; Luka 22:22; Tic pa Lukwena 2:23-24; 4:27-28; 13:27; Rev 17:17**). As **2 Pet 1:3** waco ni, “*Teko ne me deyo omiyo botwa jami weng ma kwako kwo ki woro Lubanga*” (nen bene **Rom 11:36**).

Wa neno lok man i buk pa Esta. Gin ma nen calo “otimme” i buk ni, onwongo pe obedo gin ma otiime kikome. Lubanga otiyo kadi wa Aman ki balle me kelo alokaloka madit i kwo pa Mordekai ki Lujudaya. Kadi wa nino ma Aman omoko me bolo “Pur” onongo pe obedo gin ma otimme atura (**Car 16:33**). Tye lok ada, ada, ni pol pa wan watiyo matek dok watimo maber i cukul nyo i biacara nyo i kabedo mukene. I agiki ne, kono, Lubanga ominiwa kero me timo ne. Wan pe wa weko wa nywalo wa i gang wa, lobo wa, onyo kare wa, ki kit kom, kit, ki kero ma wa tye kwede. Jami magi ducu a ki bot Lubanga.

Ticwa tye me bedo ki gen i kom gin ma Lubanga ominiwa. Mordekai onyutu man i kwone kikome. En otiyo ki “*twero ki teko*” me kelo adwogi maber (**tyeng. 2**). En onongo “*kica bot wadine mapol*” pien en “*obedo ka yenyo gin maber pi lwakke, ki ngat ma loko pi ber bedo pa rokke ducu*” (**tyeng. 3**). Kadi bed ni en obedo Lajudaya ma onongo tye i opii i lobo mukene, en olaro kwo pa kabaka me Percia (**Esta 2:21-23**). Kwone onyutu gin ma lakwena Paulo owaco i **Gal 6:10**, “*Pi meno, ka pud watye ki kare, myero watiyu gin maber bot dano ducu, makato ducu myero watiyu bot utmegiwa ma guye Kricito.*” Macalo adwogine, Mordekai obedo “*en dit i kin Lujudaya, dok bene dano ma i wadine mapol gipwoyo*” ki ticce onwongo tye “*gicoyo i buk me Tekwaro pa Luker me Media ki me Percia.*”

Pol pa wan pe wabibedo ki rwom kacel ki twero calo Mordekai nyo Esta. Kadi bed kit meno, gilwoḡowa me bedo jo ma genne, kun watiyo gin maber bot dano ducu, makatone bene bot utmegiwa ma guye Kricito, kun waḡeyo ni “*Won ma neno gin ma kitimo i mung bimiyo mot boti*” (**Matt 6:4, 6, 18**). Gin ma wanongo ki bi nyute kamaleng ki obi rii matwal (nen **Mat 10:26-27; Mar 4:21-23; Luka 8:16-18; 12:2-3**). Kwowa pire tek adada makato kit ma watamo kwede. Kadi wa tic matidi loyo me kica ki gen twero bedo ki adwogi ma pe kigeno dok ma rii pi kare malac, i kwo man ki i kwo ma tye ka bino. Pi meno, omyero wabed lugen i kit kwo mo keken ma watye iye. Lubaḡa bimiyo deyo pire piwa, kit ma en onongo kwede pi Mordekai ki Esta.

PENY ME ANYWAKA

1. Wan weng wabedo i kin dano ma pat pat ki gamente ma pat pat, ma gi jenge i kom teko ki guvu. Tika man te lokke ni omyero wawiny dok walub cik ducu pa Miri? lok i kom jami ma pat pat ma mako lok man.

- Tika watwero nongo ngec mo maber nyo marac ki i kit ma Mordekai gin ki Esta gucobo kwede pekki magi?

2. Ka tye, ngeyo jami ducu, teko ducu, loc pa Lubanga i kom jami ducu, ki yubbe ducu gudo ticwa me tic nining?

3. Lok i kom kit ma gin ma wanongo, kadi bed ni pe watiyo pire, ki gin ma myero watim ki gin ma watye kwede.

BUK MA PATPAT

“Ahasuerus.” 2023. *Wikipedia*. Online: <https://en.wikipedia.org/wiki/Ahasuerus>.

Austin, David. 2023. “Is Darius, the king of Ezra 6:14–15, the same king as the Artaxerxes of Ezra 7:1?” *Creation Ministries International*. Online: <https://creation.com/darius-is-artaxerxes>.

Baldwin, J. G. 1970. “Esta.” In *New Bible Commentary*, 3rd ed., ed. D. Guthrie and J. A. Motyer, 412-20. Carmel, NY: Guideposts.

Berkhof, Louis. 1949. *Systematic Theology*, 4th ed. Grand Rapids, MI: Eerdmans. Online: <http://downloads.biblicaltraining.org/Systematic%20Theology%20by%20Louis%20Berkhof.pdf> [the page numbers in the text are from the online version].

Bible Gateway. 2023. “Song of Solomon 8 (NASB 1995).” Online: <https://www.biblegateway.com/passage/?search=song+of+solomon+8&version=NASB1995>.

Cho, Paul. 2021. “A House of Her Own: The tactical Deployment of Strategy in Esta.” *Journal of Biblical Literature* 140: 663-82.

“Courts and Courtiers i. In the Median and Achaemenid periods.” 2011. *Encyclopaedia Iranica*. Online: <https://www.iranicaonline.org/articles/courts-and-courtiers-i>.

Crawford, Sidnie White. 2000. “Additions to Esta.” *Faculty Publications, Classics and Religious Studies Department* 53. Online: <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1052&context=classicsfacpub>.

Dorsey, David. 1999. *The Literary Structure of the Old Testament*. Grand Rapids: Baker.

Esta 1-2 Commentary.” 2021. *Precept Austin*. Online: https://www.preceptaustin.org/Esta_1-2_commentary.

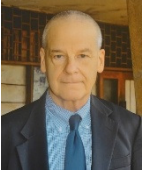
Franz, Gordon. 2023. “Jesus Celebrated Purim.” *Life and Land*. Online: <https://www.lifeandland.org/2008/12/jesus-celebrated-purim/>.

Herodotus. 1920. *The Histories*, vol. 1. Translated and edited by A. D. Godley. Cambridge: Harvard University Press. Online: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0126>.

Hoekema, Anthony. 1986. *Created in God's Image*. Grand Rapids: Eerdmans.

- Hornung, Gabriel. 2020. "The Theological Import of MT Esta's Relationship to the Joseph Story." *Catholic Biblical Quarterly* 82: 567-81.
- Huey, F. B. 1988. "Esta." In *The Expositor's Bible Commentary*, vol 4, ed. Frank Gaebelin, 775-839. Grand rapids: Zondervan.
- Jordan, James. 1996. "Esta: Historical & Chronological Comments (IV)." *Theopolis*. Online: <https://theopolisinstitute.com/Esta-historical-chronological-comments-iv/>.
- Josephus. 1987. *The Antiquities of the Jews*. In *The Works of Josephus Complete and Unabridged.*, 27-542. Translated by William Whiston. Peabody, MA: Hendrickson. Online (another edition): <http://www.ccel.org/ccell/josephus/works/files/works.html>.
- Keller, Timothy. 2015. *Preaching: Communicating Faith in an Age of Skepticism*. New York: Viking.
- Lawless, Julie. 2022. "Myrtle: Symbol of Love & Beauty." *Aqua Oleum*. Online: <https://aqua-oleum.co.uk/2022/02/14/myrtle-symbol-of-love-and-beauty/>.
- Lehrman, S. M. 1958. *A Guide to Hanukkah and Purim*. London: Jewish Chronicle.
- Lewis, C. S. 1961. *The Screwtape Letters*. New York: MacMillan. Online: <https://archive.org/details/screwtapeletterslewi00lewi>.
- _____. 1996. *Mere Christianity*. New York: Touchstone. Online (another edition): https://archive.org/details/merechristianity0000unse_q8b8/mode/2up.
- Maimonides. 2024. "Hilchos Megillah vChanukah." *Chabad.org*. Online: https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/952006/jewish/Megillah-vChanukah-Chapter-One.htm.
- Menn, Jonathan. 2016. *Biblical Marriage and Parenting*. Online: <https://www.elea.net/courses.html#marpar>.
- _____. 2021. *Biblical Theology*. Online: <https://www.elea.net/courses.html#theology>.
- Nally, Joseph. 2023. "Q&A: Which books of the Bible is God's name not mentioned in?" *Third Millennium Ministries*. Online: <https://thirdmill.org/answers/answer.asp/file/45616#:~:text=Answer,with%20God's%20covenant%20with%20Israel>.
- Newman, Elizabeth. 2012. "Where in the world is God? On finding the Divine in Esta." *Review and Expositor* 118: 180-91.
- Noll, Stephen. 1989. "Esta." In *Evangelical Commentary on the Bible*, ed. Walter Elwell, 326-33. Grand Rapids: Baker.
- "Persian Decision Making." 2022. *The Odd/Athenaeum*. Online: <https://oddathenaeum.com/persian-decision-making/>.
- Posner, Menachem. 2024. "A Summary of the Book of Esta." *Chabad.org*. Online: https://www.chabad.org/holidays/purim/article_cdo/aid/3602036/jewish/A-Summary-of-the-Book-of-Esta.htm.
- Semenye, Lois. 2006. "Esta." In *Africa Bible Commentary*, ed. Tokunboh Adeyemo, 559-68. Nairobi: WordAlive.
- Venema, Cornelis. 2021. "Eschatological Hope and Fulfillment." *Tabletalk*. Online: <https://tabletalkmagazine.com/article/2021/04/eschatological-hope-and-fulfillment/>.

LACOC

Jonathan Menn bedo i Appleton, WI, USA. En onongo BA i lok ma mako loc lobo ki i University me Wisconsin-Madison, ki woro, i mwaka 1974, ki keto en i dul pa Phi Beta Kappa. En lacen onongo J.D. ki i gang kwan me cik me Cornell, magna cum laude, i mwaka 1977, ki keto en i kin dul ma ki lwongo ni Order of the Coif legal honor society. En otero mwaka 28 ma lubo kun tiyo macalo lupilida, ma calo lapilida ma mako lok ma mako dano, i Chicago ki lacen macalo larem i Menn Law Firm i Appleton, WI. En odoko ngat ma layeyo ki lalub kor Yecu Kricito i mwaka 1982. Mar ma omede pi lok me dini ki tic me pwony oweko en opwonyo kwan me Master of Divinity i Trinity Evangelical Divinity School i Deerfield, IL. En onongo M.Div. ki bot TEDS, ma ki lwongo ni summa cum laude, i dwe me abic mwaka 2007. I kine mwaka 2007-2013 en onongo obedo ladit ma loyo lok kom pwony pa lutela dini i East Africa i te dul me Equipping Pastors International. I kare ni Jonathan tye ladit ma loyo Equipping Church Leaders-East Africa (www.eclea.net). Jami ma en ocoyo ma mako pwony ma mako lok me Baibul tye i www.eclea.net. Jonathan ki twero lok kwede i: jonathanmenn@yahoo.com.